

A

LOGICA FOGALMA.

DOMANOVSZKI ENDRE

L. TÁGTÓL.

Olvastatott a M. Tud. Akadémia 1874. október 23-iki ülésén.

BUDAPEST, 1876.

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA KÖNYVKIADÓ-HIVATALA.

(Az akadémia épületében)

A LOGICA FOGALMA.

Mélyen tisztelt Akadémia! A logica fogalmáról akarok értekezni. De mivel a tudományos és a művelt világnak nagy része minden kétség nélkül mint befejezett tényt beismeri, hogy a logica nélkülözhetetlen tudomány, hogy az oly ítélőszék, mely minden tudományos ismerethez az illetékes bíró, hogy az oly iskola, melyben szellemünk a következetes gondolkodásban gyakoroltatik; ezen, a logicára nézve kedvező vélemény, vállalkozásomat fölszemesnek tünteti fel. Azonban épen azt akarom indokolva, tehát a tudománynak megfelelő módon fejtegetni, hogy az minden tudományban az elevenítő lélek, mert a tudományos előadás okvetlenül kívánja a fogalmak logikai egymásutánját, követeli a gondolatok szükségképeni összefüggését. Ezzel együtt pedig, mivel a gondolkodás csak úgy igazi és valódi, ha a lét képezi tartalmát, szándékom és feladatom azt mutogatni, hogy a logica nemcsak gondolkodásunk következetességéhez az útmutató, hogy az nemcsak gondolkodásunk törvényeinek tana, hanem hogy a logikai mozzanat a lét, a valóság világában is uralkodik, röviden, hogy a lét, a valóság maga is logikai, mert a logikai szervezés mint minden tartalomnak átjelkesítő ereje, mint az egyenlő észbeli mozzanat, szükségképen mindent áthat. Ha ez nem áll, úgy nem szólhatunk világról, mint a dolgok észszerűen tagozott rendszeréről, hanem csak a dolgok halmazáról, minden belső rend nélküli sokaságáról s ekkor csakis gondolkodásunk alanyi ereje szerint akarni a dolgokat elrendezni és azok közt az összefüggést megállapítani, mely bennök magában véve nincs, eredménytelen fáradozás, gyümölcs nélküli munka.

És másrésről, vannak oly vélemények is, melyek a logicának *mint tudománynak* nem kedveznek, s ha ezeket elosztjuk, e tekintetben is az igazságnak teszünk szolgálatot. A logicának mint tudománynak ellenei azt mondják: mi hasznunk van belőle tanulni azt, mit úgy is a természetes értelem ereje által folyvást gyakorlunk a nélkül, hogy a logikai fogalmakat, törvényeket magunkban öntudatra emelnők. Tehát minek a nyelvtan, beszélni e nélkül is tudunk, még pedig sokan igen tisztán, értelmesen; minek a lélektan, szellemünk tehetőségei úgy is működnek; minek a lát-, halltan, képesek vagyunk e nélkül is jól látni, hallani. Az ily merő, lehet mondani vak naturalismus minden tudományt megsemmisítene s végesetben az embert szellemiségének magasságából a pusztán természeti lények fokára letaszítaná. Hisz a tudomány a szellemnek elméleti újjászületése s a gyakorlatnak is legbiztosabb útmutatója, mert az ismeret, mint azt Sokrates oly nagy nyomatékkel tanította, mindig a legerősebb. Arczod rejtékével fogod enni a te kenyeredet, azaz az embernek saját munkája által kell magát azzá tennie, kiképeznie, mi ő egyelőre csak a lehetőség és az elleplezett képesség szerint. A pusztán csak természeti adomány oly bizonytalan és csalékony kincs, hogy azt egészen sajátunknak nem mondhatjuk, arra lelkünk teljes bizalmával nem támaszkodhatunk.

Alaposabb azok ellenvetése, kik a logica tudományát terméketlennek tartják, azért mivel formái üresek, tartalom nélküliek, melyek segedelmével a valóságot fel nem foghatjuk, annak mélyébe be nem hathatunk. Ezen ellenvetés nem azt bizonyítja, hogy a logica gyümölestelen és semmis, hanem csak azt, hogy az *ilyen* logica, ha van ilyen, a tudományos szellemet ki nem elégíti. Ebben pedig már az rejlik, hogy a logica is, mint minden tudomány, egyetlen egyet sem véve ki, tökéletesíthető, hogy a logica, ha az idők folyamában le is tért a maga igazi útjáról, erre a tudományban rejlő igazság teremtő, folytonosan megújulható erejénél fogva ismét visszatérhet.

Ezen belátás és a tudományos szükség felismerése okozta, hogy a nagy gondolkodók, nyomozásuk mélységével törekedtek a logicában haladást előidézni és magasabb álláspontra

helyezkedni. Ennek folytán beszélünk ma *formai és speculativ logicáról*, holott a logica, fogalmánál fogva, csak egy. A szó speculativ, speculatio, vagy a mint nyelvünkre, noha nem a legerősebben van lefordítva, szemlélődés, jelenti azon gondolkodást, mely az ellentéteket egységbe foglalja össze. Mivel pedig igazi valóság csak az, mely különbségekkel bír, de az igazi különbség az ellentét, és mivel gondolkodásunk, ismeretünk a valóság hű rajza tartozik lenni, minthogy a gondolkodásnak és a létnek össze kell hangzania, következik, hogy a speculativ gondolkodás az igazi. Az eleven, a teljes egység, mint az ellentét fölött álló hatalom, az igazság. Mikép képez az, mi ellentétes, önmaga által és nemcsak mint külső összetétel, egységet, a világnak ezen rejtélyét felfogni és megérteni, ez az igazi gondolkodás, ismeret és tudomány. Ezen kérdésnek csak másik fordulata az, hogy az egység mikép megy át a maga körén belül az ellentétbe. Ez volt a görög bölcsészetnek, ezen legszebb, legdiesőbb, legmaradandóbb emlékek, melyet a görög szellem magának enyészhetetlenül, örök időkre felállított, fő problémája. Ki tehát a speculatio fogalmával más értelmet kapcsol össze, az nincs vele tisztában, különösen helytelen dolog a speculativ bölcsészetet a tapasztalati bölcsészettel mint kiegyenlíthetlen ellentétet szembeállítani. Azt minden igazi bölcsészet beismeri ugyan, hogy a tapasztalati ismeretre szüksége van; de itt meg nem állapodhatik, mert a tudomány vizsgálja a fogalom hiánytalan tökélyét, a mint ez a tapasztalati jelenségtől független és örök, ide pedig a pusztán tapasztalati ismeret elhatni soha nem képes.

Ha tehát ma beszélünk a formai és a speculativ logicáról, úgy azon kérdés természetes, sőt azt hiszem nagyon is korszerű, melyik a logica igazi fogalma? Erre felelni magának a tudománynak körén kívül nehéz feladat, mert egy tudomány fogalmát igazán és teljesen csak úgy bírhatjuk, ha egész tartalmát módszeresen, mint rendszert kifejtjük, mit egy értekezés keretébe befoglalni nem lehet.

Épen azért, hogy kitűzött feladatomat a lehetőségig megoldjam, jelen értekezésemnek hosszabbra kell terjednie, mintsem hogy elolvasására az akadémia által kiszabott egy órai idő elegendő lehetne. Mert ha a formai logica mellett,

mely közönségesen el volt és még most is el van terjedve, a legújabb időben a logiciában más felfogás is erőre emelkedett; hogy az igazsághoz annál inkább közeledjem, kötelességem mind a két felfogásra tekintettel lenni. És hogy az összehasonlítás teljesebb s az eredmény, melyre töreksem, kielégítőbb legyen, a két különböző felfogás elvi általánosságánál megállapodni elegendőnek nem tartottam, hanem a logica tartalmának egyes pontjaiba is bele kellett bocsátkoznom. És az összehasonlításnak természetesen criticainak is kellett lennie, mert a critica azon egyedüli mód, mely szerint a czélhoz biztosan eljuthatunk, ha kivált oly tudományban, milyen a logica, tájékozást akarunk szerezni. Magától értetik, hogy ezen critica színörmértéke csak az illető tudomány fogalma lehet, különben az tudományos becsesel nem bír.

A formai logica irodalma jelenleg minden műveltebb európai népnél elég bőséges s itt elég forrás kínálkozik; ellenben a speculatív logica terén azon munkák, melyeket használni lehet és melyeket használtam, Hegel logicáján kívül tudtommal csak Erdmann, Rosenkranz, Weissenborn, Fischer Kunó és Kerkapolyi dolgozatai jöhetnek tekintetbe s olyan munkák, mint p. o. dr. Véráé, csak általános bevezetés a legújabbkori bölcsezsétekbe. Jelen értekezésemben nincs hely Kerkapolyinak a logiciában szerzett érdemeiről szólani, legfeljebb egyes pontoknál érintettem meg azok némelyikét röviden. Úgy szintén csak megemlítem, de nem fejtegetem, mi annak oka, hogy ezen mélyen gondolkodó bölcészünk logiciai munkája nem hatott be mélyebben azon körbe, melynek szánva volt.

Értekezésemben törekedtem az említett eljárás nyomán a logica fogalmát adni; de hogy ezt annál világosabban felüntethessem, szükséges lesz egy másik értekezésben azt fejtegetni, melyik volt azon időpont, midőn beállott a szükség, hogy az emberi szellem nyomozza és megállapítsa a logicát mint tudományt és hogy innen kezdve a logica minő változásokon ment át, le egészen korunkig. Szóval, hogy a logica fogalmát tisztább fényben láthassuk, szükséges lesz fő vonásokban a logica történetét előadni. Szándékom ezt tenni azon oknál fogva is, mivel általánosan s részben még azoknál is, kik a speculatív logica álláspontját foglalják el, azon hibás

nézet uralkodik, hogy a formai logica azon férfival kezdődik, ki a logica első megalapítója, tehát Aristotelessel, mind különösen azért, hogy annál inkább kitűnjék, miszerint a legnehezebb tudományos feladatok megoldásában komolyan fáradozó emberi elmének a formai logica kielégítő szolgálatot nem tehetett.

Hogy a formai logica nem az, melyet Aristoteles írt meg, erre legalább az egyes pontoknál már ezen értekezésben is leszünk tekintettel. Igaz, van a formai logiciában több, Aristotelestől átvett pont, de ez csak annyit bizonyít, hogy benne az egy elv szilárdsága hiányzik.

Azon irány, mely szerint a logica a formalismusba kezdett áthajolni, akkor állott be, midőn a művelt emberiség először indult a romlásnak. Ezen romlás a stoicusok bölcsezsétekben tükrözi magát vissza először s a formai logica első nyomai ezeknél vannak meg. A speculatív logicához pedig az első lökést Kant adta, azon bölcész, kinek gondolkodásában a XVIII-ik század szíve vert s ki az újkori bölcsezséteknek előtte élt valamennyi kitünőbb férfaihoz részint rokon, részint ellentétes viszonyban áll. Az tehát természetes, hogy az ily sokoldalú, a XVIII-ik század folyamában felmerült világtörténeti problémák megfejtesében fáradozó, a századnak minden bántó zűrhangjait mélyen megérző, de azokat az összeillő és a kedélyt megnyugtató egységbe beolvasztani szeretettel törekvő férfi adhatott a logicának új lendületet s az általa megindított mozgalom tart napjainkig. Azt tagadni ugyan nem lehet, hogy a logica új irányának eddigi eredményei némely pontra nézve kívánják a criticaí átjavítást és a rendszeres további fejlesztést, hogy alkalmazásuk minden tudományra termékenyítő hatással bírjon, különösen ott meg nem állapodhatunk, a mint a speculatív logicát mint rendszert ennek első szerzője írta meg; de ezért a logica új irányának eredményeit hallgatással mellőzni vagy azokat elhibáztaknak tekinteni, mélységük miatt lehetetlen, sőt azokkal kénytelen foglalkozni mindenki, kinek a bölcsezsétek tanulmányozása komolyan szíven fekszik, s csak is ezen alapon szerezheti meg a maga számára azon jogosultságot, hogy azokat vagy elvben, vagy egyes pontokban az igazság érdekében bírálhatja vagy elvetheti.

Hogy a formai és a speculativ logica közt van különbség, e mellett már ezen jelzés is mint tény tanuskodik, de a különbséget a tartalom tünteti fel igazán. Miben áll ezen különbség? Hogy ezt megállapíthassuk, abból kell kiindulnunk, mi ezen különbség előtt áll, tehát abból, miben összehangzanak.

Valamennyi logikai munkák és felfogások megegyeznek abban, hogy a logica tudomány a gondolkodásról, tehát arról, mi az emberben a lényeg, a legfőbb és a legdicsőbb, mi a dolgok magyarázója, mi mellett egyedül lehetségesek az ember által megoldandó feladatok, szóval, mi minden igazi emberi működésnek egyáltalános feltétele. Azonban a gondolkodás egyszersmind a legáltalánosabb, legközönségesebb emberi működés, mert gondolkodás az érzés, a vélekedés, a hit, a kétség, sőt az álom is. Ily alakban a gondolkodás a tudományra nem alkalmazható. A tudományban, kivált ennek legfőbb köreiben, csak oly gondolkodás jogosult és érvényes, mely az önkényt kizárja, mely szabad és a maga szükségességével azonos, mely tehát a magával mindig egyenlő valóságra iránylik. Ezért a logikai munkáknak a gondolkodás meghatározásában tovább kellett haladniok. Ennek nyomán a logicát szabatosabban úgy határozták meg, hogy az azon tudomány, mely előadja a gondolkodás törvényeit és formáit. Ezen formák: a fogalom, ítélet és következtetés. Az utóbbit mondjuk észletnek, okoskodásnak, okvetésnek is.

Bármily nagyok is az eltérések a logica felfogására nézve, abban mindnyájan megegyeznek, hogy az tan a fogalomról, ítéletről, észletről. És valamennyi logikai munka szól egyszersmind a gondolkodás törvényeiről is. Ezen jelzés, törvény, azt akarja mondani, hogy a gondolkodás saját általánossága és szükségessége tehát önmaga és nem más által van meghatározva. A világon minden: fogalom, ítélet és észlet. Ez a legfelsőbb törvény s a jelenségek megértéséhez a legbiztosabb kulcs. És ezen kulcsot az emberiség kezébe a bölcsészet adta, azon tudomány, melyről Plató azt mondja, hogy az az ész legtisztább tudata magáról.

Azonban úgy a gondolkodás törvényei, mint a fogalom, ítélet és észlet felfogására nézve azonnal beáll az eltérés a

formai és a speculativ logica közt. A formai ugyanis ellentétben a speculativ logicával, az említett logikai határozottságokat csak úgy tekinti, mint csak alanyi gondolkodásunk, mint csak gondolkodási működésünk pusztá formáit, melyek által egy külsőképen adott, tehát tapasztalati tartalom elrendeztetik s így a gondolkodási formák a tartalomra nézve külsők idegenek. A formák szemközt a tartalommal külső tényezők, melyeknél semmi tartalomra sincs tekintet s ezért némely logikai kézikönyvek ezt tiszta gondolkodásnak is nevezik és csak a gondolkodó alany azután azon hatalom, mely azon formákat a tartalomra vonatkoztatja, alkalmazza. Azon formák csak az értelem működései s az értelem azokkal úgy bánnak, mint szerrel, eszközzel, hogy általuk az adott, a kínálkozó vagy az útjába tén véletlenül akadt tartalom különféleségét meghódítsa s abba bizonyos egységet és összefüggést bevigyen. Szóval, a gondolkodó alany azon hatalom ugyan, mely fogalmakat képez, itél és következtet; de az ezen határozottságok szerint megállapított viszonyok nem egyszersmind azon tárgynak, valóságnak, meglévőnek határozottságai, melyet gondolunk. E szerint a logikai határozottságok, mi eredetüket illeti, csak a mi alanyi értelmiségünk eredményei, másrésztől azon tartalom, azon anyag szempontjából, melyet mi azon formák alá foglalunk, üresek s mi azokat tapasztalásunk tárgyaira csak külsőképen alkalmazzuk.

A formai logica szól az azonosságról, alap és következményről, ok és okozatról, mint gondolkodásunk törvényeiről, szól továbbá a fogalmak lényeges és esetleges ismerveiről, szól az ítéletek minő- és mennyiségéről, szól kivált az észleteknél az általánosról és különöséről. De azonosság, alap és következmény, ok és okozat, lényeges és esetleges, minőség, mennyiség, módosulat, általános és különös csak a mi értelmünk határozottságai, csak gondolkodásunk formái, melyekbe a tartalmat belefoglaljuk, melyek szerint a létet gondoljuk? Azok nemcsak a mi tudatunknak és gondolkodási működéseinknek alanyi formái, sőt inkább azoknak a lét világában is tárgyi létezésük van. Nem lehet másképp, minthogy az, mi logikai tekintetben a mi gondolkodásunk formája, az egyszersmind a dolgok határozottsága is, különben gondolkodásunk

nem sokat segítene rajtunk, ha annak a tárgyi valóság meg nem felelne. Kell lenni egy pontnak, hol a mi alanyi gondolkodásunk és a tárgyas lét egymással összeesnek.

A formai logikának ép az a nagy hiánya, hogy folytonosan a gondolkodás és a lét ellentéte szerint mozog, ezen túl menni nem tud s az elsőt úgy veszi mint alanyit, a másikat mint a gondolkodásra nézve külsőt, mint rá nézve tárgyasit. Az ily gondolkodás csak egy reflectálás az öntudat szempontjából, az távol van az örökkévaló igazinak ismeretétől. De a philosophia tanítja a lét és a gondolkodás egységét s minden tudomány ezen egységre törekszik, mert ha gondolkodásunk tartalma nem a lét, nem a valóság, ha gondolataink nem a valóságot híven visszaadók, úgy azok becs nélküliek. A gondolkodás akkor valódi, ha tárgya, tartalma a lét, s Aristoteles helyesen mondja, hogy a gondolkodás becsé a gondolttól függ, tehát a kettő egymástól elváthatatlan, s az isteni gondolkodásról azt tanítja, hogy ebben a gondolkodás és tárgya egyáltalában egy. Minden igazi emberi ismeret bizonyosan az igazságra törekszik, az igazság fogalma pedig az, hogy a tárgyi valóságról alanyi bizonyossággal bírunk, de a bizonyosságot a tárgyi valóságról a gondolkodás által közvetítjük úgy, hogy kimutatjuk az igazság szükségességét, tehát az ismeret világában lehetetlen a létet a gondolkodástól elszakítani. És tegyük fel, hogy gondolkodó vizsgálódásunk tárgya maga a gondolkodás mint szellemünk egyik functiója, ekkor a gondolkodó alany és gondolkodásunk tárgya egy és ugyanaz. Hogy a tapasztalati világban sokszor nincs meg az egység a lét és a gondolkodás közt, hogy azon viszonyban, melyben a gondolkodó alany a tárgyas valósághoz áll, lehetséges az össze nem hangzás is, szóval, hogy tévedhetünk, ezt senki se tagadja; de minden ismeret és tudomány azon feltevésen alapszik, hogy a tárgyas valóságról szerezhetünk magunknak bizonyosságot, melyet a gondolkodás a bebizonyítás által képes közvetíteni. Mit használna, minő becsesél bírna gondolkodásunk, ha a lét neki meg nem felelne? Van igenis különbség és ellentét lét és gondolkodás közt, mert ha a létet úgy vesszük, hogy belőle a gondolkodás ki van zárva, úgy az a gondolkodás fokára soha fel nem fejlődhetik; ellenben a gondolkodás-

ból a létet lehetetlen kizárni, azt mint levőt kell gondolni, sőt a gondolkodás a legfőbb lét. De dualismusként lét és gondolkodás közt helye nincs, mert így a kettő kölcsönösen nem vonatkoznék egymásra, ekkor pedig ismeretről, tudományról szó nem lehetne. Hogy a lét és a gondolkodás egységet képeznek, e körül fog forogni mindig az ismeretre irányzó törekvésünk. Tehát itt azon gondolkodásról van a szó, mely már túl van az alany és a tárgy közti ellentéten, azon gondolkodásról, mely a dolgot magának nem csak képzele, hanem arról mely mint fogalom maga a dolog. Nincs tehát arról szó, vajjon gondolkodásom tárgya olyan-e, melynek a valóság megfelelő, mint mikép a képzet és a képzelet alkothat magának egészen valóttan, tetszés szerinti alakokat; hanem azon gondolkodásról, melynek tartalma a dolog általánossága és szükségessége, a dolog örök lényege, mely a lét örök észbeliségére, mint a magával mindig egyenlő valóságra iránylik.

Lehet, tisztelt Akadémia! hogy sokan, különösen azok, kik csak a konkrét, érzékeinkre ható, magukban gazdag határozottságokat foglaló jelenségek vizsgálódásával szeretnek foglalkozni és kik nem érznek magukban hajlamot az ismeretalapok érzéknélküli egyszerűségéig lebecsülni, az ily elmékedéseket természetleneknek tartják; de a tudomány ilyen egyéni hajlamokat tekintetbe nem vehetvén, hogy nehéz feladatait megoldhassa, halad a maga útján s az egyéni izlés választási szabadságának követelése mellett nyugodtan tovább megy. Lehet mondani, hogy azon kérdés, mikép viszonylik a gondolkodás a léthez, a tudományban az első megoldandó feladat s hogy tetszik-e az egyeseknek vagy nem tetszik ily feladatokkal foglalkozni, ez a tudományra nézve egészen közönyös. A lét és a gondolkodás egysége az igazinak fogalma s csak egy puszta vonatkozás az észrevett, a szemlélt dolog és a logikai categoriák, a tárgy és az alany között, ezen csak külső vonatkozás helyett a kettőnek konkrét egysége az igazság s az érzéki, a tapasztalati, a levő nemcsak tőlünk kapja a logikainak oly jellemét, mely magában véve a tárgyakra nézve idegen, sőt inkább a gondolat minden konkrét tartalomban a határozó. Az ember ezen állásponton az igazságot nemcsak úgy ismeri fel, mint oly tárgyat, mely vele

csak szemközt áll, hanem arról mint saját lényegével összeforrt tulajdonáról van ismerete, s ha azon idegenség megszűnik, ez az ember kibékülése a világgal, tehát szabadság. Így a szabadság egyjelentésű az igazsággal s teljesen szabad csak az, mi teljesen igaz.

Ha a formai logica folyvást azt tanítja, hogy a logikai formák csak gondolkodásunk formái, melyeknél minden tartalmat el kell hagyni, hogy itt nincs szó a létről, ennek más értelme nem lehet, mint hogy a konkrét anyag, melyet a logikai forma felvesz, nem a logica körébe, hanem a természet vagy a szellem világába tartozik; de nem az, hogy a logikai formák csak gondolkodásunk s nem egyszersmind a lét formái volnának, hogy tehát gondolkodás és lét széthullanának, csak egymás mellett állnának s a forma a tartalomra nézve egészen közönyös volna s hogy csak a gondolkodás azon hatalom, mely a tartalmat a formákba, melyek csak alanyi gondolkodásunk formái és működései, beillesztené.

A formai logicának azon hibás felfogásával, hogy a logikai formákat csak is gondolkodásunk mint szellemünk működésének s nem egyszersmind a lét formáinak tekinti, szorosán összefügg azon másik hiánya, hogy gondolkodásunk logikai mozzanatát a lélektanitól tisztán meg nem különbözteti s az eisöt a másikba bele vonja. Ez természetes eredménye azon meghatározásnak, hogy a logica a gondolkodás tudománya, mert ekkor minden fennakadás nélkül a gondolkodás lélektani fokozatos kifejlését is ide be kell érteni. A formai logikát ezen összekeveréstől még azon szabatosabb meghatározás sem óvja meg, ha hozzá teszi, hogy a logica a gondolkodás törvényeinek tudománya. Mert igaz ugyan, hogy így a logikai határozottságoknak azon tárgyias mivolta, melyeknek az alanyi gondolkodás magát alávetni kénytelen, elismertetik ugyan; mindemellett is a logicának lélektani felfogása ellen nem vagyunk biztosítva mindaddig, míg el nem hatunk azon belátásig, hogy a logica a gondolkodás azon törvényeinek tudománya, melyek egyszersmind a létnek is törvényei. Ha a tanár vagy az író a bevezetésben didactica oknál fogva lélektanilag fejtegeti a gondolkodás fogalmát, ez ellen senki se szólhat. De ha az előadás megállapodik a gondolkodás lélektani for-

máinál: úgy a lélektan és a logica a tudomány nagy kárára egymással összekevertetnek, ekkor csak azon eredményhez jutunk el, hogy a logikai formák csak is alanyi értelmiségünk működései, melyek a létre csak viszonylagosan vonatkoznak s ekkor a lélektani és a formai logica találkoznak.

A logicának ilyen lélektani felfogására nézve az újabb időben használtatik azon jelzés is *logica inductiva*, melyet különösen Stuart Milltől birunk. Igaz, hogy ezen munka nagy hirre kapott, igaz, hogy azt minden európai művelt nyelvre lefordították; de a gondolkodás határozottságait, a mint ezek saját törvényszerűséggel birnak, magukban véve külön kell tárgyalni és külön értelmiségünk azon fejlődését, mely az érzéstől felfelé halad, a gondolkodáshoz, mint elméleti értelmiségünk azon fokához, melynél magasabb nincs. Kerkapolyi a logicának azon részét, mely szól a fogalomról, ítéletről és következtetésről s mely minden logikai gondolkodásunk központja, nem is nevezi *gondolkodástannak*, hanem *gondolat-tannak*.

Noha igen szép és szükséges alanyi értelmiségünk fejlődését és képzését megismerni és leírni, ennek igazi helye nem a logicába, hanem a lélektanba való, noha igen is mikép a lélektan felteszi a logikát, úgy a logica is felteszi a lélektant, mivel ez a szellemi életnek egyetlen egy magasabb köre sem érthető meg; de azért a kettőt épen úgy nem szabad összekeverni, mint mikép nem az erömütanba való a mathesis fogalmát fejtegetni.

Most azt kell pontonként közelebből és kézzelfoghatólag a fogalomról, ítéletről és észletről bebizonyítani, hogy ezen logikai formák nemcsak gondolkodásunk, hanem a létnek is formái, határozottságai.

Az egyrésztől kétségen kívüli, hogy a fogalmakat mi képezzük, hogy ebben a mi gondolkodásunk munkás; de másrésztől természetes az is, hogy gondolkodásunknak a tárggyal össze kell hangzania, ennek ugyanazon tartalommal, különbségekkel, ismervekkel kell birnia, melyek egyelőre csak a mi gondolkodási működésünk eredményeinek látszanak lenni.

Annai igaz, hogy midőn a formai logica azt kívánja, hogy a fogalomképzéshez szükséges a tárgy lényeges ismérve, ez által rá lép a fogalom igazi mivoltának helyes megismerési útjára, de ezen jó uton biztosan előre haladni nem tud. Mert midőn a fogalom lényeges ismérveire fekteti a súlyt, okvetlenül kérdeznie kell, melyek azon lényeges ismérvek? Szerinte a lényeges ismérvek azok, melyek a fogalom tartalmához szükségképen tartoznak, melyek nélkül a fogalom mint meghatározott egység nem gondolható. Ennél többet felelni nem bír. De épen az a fő és elutasíthatatlan kérdés, mely ismérvek ilyenek? E kérdést a formai logica nem ismeri, mert a mint a fogalmakat a terjedelem szempontjából felosztja, ez nem azon kérdésre vonatkozik. Ezen kérdésre felel a speculatív logica mélyen és szépen, s ez által egyszerismind oly problémát oldott meg, melyet a legnagyobb fáradozások mellett sem Plato, sem Aristoteles, sem a vele sokat foglalkozó és fölötté hevesen vitázó scholastikusok, sem az ujkori bölcsezet teljesen és kielégítőleg megoldani nem tudott. Mondtuk, hogy a formai logica szól a fogalom lényeges ismérveiről, mint a fogalom tartalmáról és ezeket a lényegtelen ismérvektől elválasztja. De így világos, hogy ezen ismérvek a dolgot kifejező fogalom ismérvei, ebből pedig továbbá az világlik ki, hogy a logikai formák nemcsak gondolkodásunk, hanem a lét formái is, s így a formai logica azon elvet, melyre tanait fekteti, keresztül nem viheti.

Most tehát azon kérdés merül fel, hogy a formai logicával szemközt mikép fogja fel a speculatív logica a fogalmat?

Az igen természetes, hogy a fogalmak képezéseéhez a mi alanyi gondolkodásunk működése szükséges, e nélkül ismeret nem jö létre; mindemeillet is a fogalom képezéséhez maga azon működés nem elegendő. Vannak lélek-, erkölcs-, vallás-, vegy-, mennyiségtani és más fogalmak. A logicában nem lehet szó az ilyen, a konkrét létre vonatkozó fogalmakról, hanem a fogalomról általában s a fogalom fogalmáról, vagy ha valaki az ily kifejezésben megütköznék, a logikai fogalomról. Épen az a kérdés, hogy a speculatív logica mikép fogja fel a logikai fogalmat? Nem azt mondja, mit a formai logica, hogy az a tárgy lényeges ismérveinek csak a mi értel-

münk által *gondolt* egysége, hanem egyenesen azt, hogy az a dolog lényege, az a dolog létét fentartó és átható gondolat. De mivel ez még igen általánosan van mondva, hogy az ismerethez megkívántató határozottsághoz eljuthassunk, itt természetesen mindjárt az a kérdés merül fel, mi tehát a tárgy lényege? Mivel itt a logikai fogalomról vagyis a fogalom fogalmáról van szó s nem arról, mi egy konkrét tárgynak p. o. a növénynek, államnak, drámának a lényege, mert erre felelni a logica körén kívül fekszik; azon felelet, mi a tárgyak lényege, vonatkozni fog minden dologra, minden tárgyra, a felelet azon lényeg, azon lényeges ismérveket fogja magába foglalni, mely lényeg vagy mely lényeges ismérvek minden dologban, minden tárgyban az egyenlőképen ható és kormányzó erők, határozottságok.

Mind a formai, mind a speculatív logica azt tanítja, hogy a fogalom tartalmát ismérvei, nevezetesen lényeges ismérvei alkotják. A speculatív logica az ismérveket helyesebben nevezi a fogalom belső mozzanatainak, tényezőinek, határozottságainak. A fogalom lényege és jelleme azon szükséges-ségben áll, hogy mozzanatai vállhatlan egységükben maguk kölcsönösen határozzák meg egymást, hogy a fogalmi egység saját mozzanatainak különbségeiben magát meghatározza és ezen különbségek ismét a szerves egységre térnek vissza. A logikai fogalomnak ezen mozzanatai, belső határozottságai: az *általános*, *különös* és *egyes*, vagy szemlélhetőbb módon kifejezve a *nem*, *faj*, *egyed*. A fogalom tehát azon lét, mely mint általános, különös és egyes maga határozza meg magát. A fogalom, ezen saját különbségeinek egysége.

Ezek tehát azon lényeges s nemcsak általunk gondolt, hanem a dolgoknak magukban is levő ismérvei, melyek ismeretétől függ magának a dolog lényegének ismerete. Mivel a fogalom azon lét, mely mint általános, különös és egyes maga különbözteti meg magát és mivel ezen határozottságok mozgása a gondolkodáson kívül is való, magában levő, mivel az nemcsak a gondolkodásnak, hanem a létnek is, még pedig egyáltalános formája; ezért azon lehető ellenvetés, hogy azokról a formai logica is szól, mindjárt elesik és ezen lehető ellenvetésre folyvást lesznek tekintettel s ezen határozottságokra

nézve látni fogjuk a nagy különbséget a speculativ és a formai logica közt.

Most tehát az a feladatunk: vizsgálni a fogalom mozzanatait. Az *általános* mint a fogalomnak első és közvetlen határozottsága a lét feltétlen egyenlőségének vonatkozása magára, az azon alap, mely a lehetőség szerint a létnek minden határozottságait magában rejti, vagy népszerűen mondva, az azon egység, mely mindent, mi a fogalom köréhez tartozik, magában foglal, p. o. az állat fogalmában az általános mozzanat az érzés, s ez minden egyes állatnak feltétlen határozója. Mivel az általánosság saját összes különbségein átfolytatódó azonosság, ezért nevezik azt egyneműségnek, a nem egyenlőségének is (homogeneitas). Bele folytatódik az mindabba, mi alatta áll, mit a fogalom befoglal, tehát fajaiba és egyedeibe és fajainak, különösségeinek száma, jobban mondva tagjai, maga az általánosság által szükségképen van meghatározva, itt a tagok, fajok száma a véletlen, vagy az önkény szerint nem változhatik, p. o. a háromszög, mi szögleteit illeti vagy hegyes, vagy tompa, vagy derékszögű, mi oldalait illeti vagy egyenoldalu, vagy egyenszárú, vagy egyenlőtlen oldalú. Más példa: a növények, vagy sejtes, vagy edényes, vagy tagolt növények (sziknővények).

Ha az azonosságot az alanyi gondolkodás úgy emeli ki, hogy az általánosnak egységét a különössel és az eggyessel elhagyja, ekkor az általánosság *elvon*t (abstractum). Ezen csinált általánosság úgy támad, hogy a különbségeket elhagytuk. Ha pedig az értelem tekintettel van a különbözőkre, a közös tulajdonságok kiemelése végett, ezen, a különbözők közösségén nyugvó általánosságot *összességi* általánosságnak nevezik. A formai logica azt tanítja, hogy különböző dolgok egy közös ismérvre nézve találkozhatnak. Ez igaz, de azért ezen sok, különböző dolog még nincs ugyanazon fogalom által meghatározva logikai értelemben, p. o. a hó, a lilium, a papír, a fal, stb. fehér. Ezek mind közösen birják ugyan ezen tulajdonitványt, de az nem oly általánosság, melyben azon szükségesség fekédnék, hogy azon közös ezen egyes dolgokat magának mint saját különbségeit átarendelné, ezen egyesek létele nem gyökerezik azon általánosban, mint alapban, az egyesek

száma, az oly általánosságot tekintve, szaporodhatik, vagy fogyhat, ez iránt az ilyen általános egészen közönyös, tehát az nem is lehet az egyeseket ezek lényegében meghatározó hatalom és szükségképen magában foglaló egység. Sem az elvont, sem az összességi általánosság nem igazi, nem fogalmi.

Az igazi általánosság nem pusztán formai egység, hanem azon erélyes működés, mely a különöset szüli, melyben ezek gyökereznek, mely az egyeseknek szükségképeni teljessége s változandóságukban a maradandó lényege. Az ily általános nem ered a különösből, hanem ez ered az általánosból, mint ezt betöltő. Az ily általános nem az értelem abstractiója, szüleménye, hanem a körébe tartozó egyeseknek szülője és ezeket lényegükben meghatározója. Az ily általánost, mely igazán logikai, nevezük ellentétben az elvont és az összességi általánossal, *fogalminak* vagy *neminek*, utóbbinak azért mivel a nem, a genus a teremtő alap. Tehát hogy valamit lényege szerint megismerjünk, először azon nemet kell ismerni, melyhez valamely dolog tartozik, mert a nem határozza meg a dolgot lényegében. Az általánost nemi értelemben véve, arról elmondhatjuk, hogy *universalia sunt realia*, az a dologban a közös nem esetlegesen, de szükségképen, arra nézve az egyes dolgok nem különböznek egymástól, hanem megegyeznek. Mivel a különösből semmi sincs, mi az általánosban nem volna megalapítva, ezért az általános ugyanazt foglalja magában, mit a különös már mint tetteleg tétélezve.

Igaz hogy egy bizonyos értelemben az általános, tartalom tekintetében szegényebb mint a különös, azon értelemben t. i. hogy még nincs annyira specificálva, elkülönülve, mint a különös. De az igazi általános csak az, mely elkülönül, épúgy mint a forma nem lép kívülről az anyaghoz, hanem minden anyag már megalakult és mégis helyes az, ha az anyagot és a formát megkülönböztetjük egymástól.

Mennyiben az általános magát a különösből és az egyesben tétélezi, a teljes fogalomnak képezi tartalmát és terjedelmét. Itt a tartalommal együtt adva van a terjedelem és megfordítva, s nem úgy mint azt a formai logica tanítja, hogy tartalom és terjedelem megfordított viszonyban állanak egymáshoz. Elvileg az általánost így fogta fel már Plato, midőn

azt tanítja, hogy az minden különös- és egyesben egyenlőképen előfordul, hogy nélküle a különöst megérteni nem lehet, mivel az minden különösben benn rejlik.

Mivel a fogalom azon mértékben valósul meg, a mint határozottságait tételezi, a mint elkülönül; ezért azt azon mértékben teszszük valótlaná, a mint gondolkodásunk tetszése által határozottságaitól megfosztottuk. Az oly abstractio által csinált általánosság merőn alanyi, az valótlan, amak csak neve van meg. Az ily általánosról lehet mondani *universalia sunt tantum nomina*. Mi nem magában véve általános vagy nem, mi nem magában véve különös vagy faj, azt semmiféle abstractio, semmiféle reflexio nem fogja azzá tenni, s még azon általánosság sem fogalmi, melylyel a képzet bír, mert a képzet a tárgynak csak általános képe s tartalma lehet az esetleges, a korlátozott is.

Az igazi általános az, és azt csak úgy lehet gondolni, mely határozottságait, különbségeit, tartalmát tételezi, magát meghatározza, különben csak elvont, üres és határozatlan, tehát valótlan. De más által sem határozathat meg, mert így ezen más rajta kívül állana s így nem volna általános. Az általános mint önmaga által meghatározott a különös. A másik mozzanat tehát vagy a közbeszéd szerint szólva, ismérv, mely a dolog lényegéhez tartozik, melytől a dolog lényegének megismerése feltételeztetik, a *különösség*.

Mivel a különösség az általánosságtól különbözik, lehet hogy létele nem gyökerezik a fogalomban mint általánosban, hanem rajta pusztán csak valamely esetlegesen működő erő által hozatott elő. Az ilyen különösség csak *külső* s az nem is határozza meg a dolgot lényegében, hanem csak jelensége szerint, p. o. ha a növényeket elosztjuk károsokra és hasznosokra. Ezen tulajdonságok nem a növény fogalmából eredők.

Ellenben ha a különös a fogalmi általánosban alapszik, az így meghatározott és ekkép eredett különösség a *belső*. Természetes tehát, hogy nem az elvont, nem az összességi, hanem a fogalmi általános azon erő, mely a belső különösséget szüli. És mivel az általános a különösnek teremtő alapja, ezért a különös az általánosnak egyszersmind szükségképeni

határozottsága s ezen határozottság teljesen az általános által feltételeztetik.

A fogalmi általánosságból eredő belső különösségek képezik a fogalom tartalmát s mivel az ily általánosságot neminek is nevezzük, azon belső különösségek teszik alapját a nemi általánosság által előhozott fajoknak. Sem az elvont, sem az összességi általánosság nem igazi, ilyen csak a fogalmi mint teremtő. Ilyen az által, hogy magát saját határain belül megkülönbözteti, meghatározza. Ezen különbség tartalma maga az általános. De ezen tartalom oly alakban áll elő, mely szerint azon tartalom önmagával ellentétes. Ezen forma az, hogy az általános a belső különösségek alapján szétválik s ekkor nevezzük az általánost *nemnek*, a különösségeket pedig *fajoknak*. Most tehát szabatosabban azt mondhatjuk, hogy a nemi általános, mennyiben meg van határozva, mennyiben elkülönült, a fajok, a fajok nem egyebek mint az elkülönült általános, azokban tehát ennek jelleme van kinyomva, tartalma van tételezve.

Oly belső, a fogalom tartalmát tevő különösségek, például az állat fogalmában a táplálkozás, önkénytes mozgás és érzés. Ezek alapján különül el az állatnem három főfajra t. i. has-, iz- és gerinces állatokra.

Most tehát ha szemlélhető kifejezést akarunk használni, azt mondhatjuk, hogy valaminek lényege szerinti felismerésére szükséges másodszer azon fajok megismerése, melyek a fogalom mint nemi általános alatt állanak. Ezen fajok a nemet tisztán és teljesen kimerítik. A szétváltak a különbség szempontjából mint ellentettek egymást kizárják ugyan, de az általánosság ugyanazon mívoltának szempontjából egymást kölcsönösen kiegészítik. Sőt a fajok mindegyike az egész fogalom egységét foglalja magában, de a másik fajra nézve ellenkező módon s így az egyik szükségképen rámutat a másikra, p. o. központi világtest csak az, melynek van körületi világteste, az önhangzó ráutal a mássalhangzóra.

A szétválasztás tehát az általános fogalomnak saját megkülönböztetése az ő különösségeire s az nem lehet egy határozatlan sokaság, hanem a fogalom egysége által meghatározott különbség, mint ellentét. Vannak igen is oly kü-

lönbségek, melyek csak polytomiát képeznek, ha t. i. az egészet tekintjük nemnek, a fajokat pedig részeknek vesszük.

De ha oly elválhatatlan az összefüggés az általános és a különös, a nem és a faj közt, hogy egyik a másik nélkül sem nem gondolható, sem nem létezhet, hogy a különösségekben a tartalom maga az általános, kérdés: van-e egyszersmind a kettő közt különbség is s nem-e mosódik el a kettő egymásba? A különbség az eddig mondottakból is már kivethető és természetes, hogy a kettő közt kell különbségnek lenni hisz minden összefüggés felteszi a különbséget s csak a különbözők függhetnek össze egymással. A különbség az általános és a különös közt az általánosnak fogalmában rejlő lehetőségek, az általánosban foglalt határozottságok különbsége s az általánost, ha a fogalmát és nem az elvontat gondoljuk, ezen különbség (differentia) nélkül gondolni nem lehet, mert az ezen differentia nélkül nem létezik, minthogy ezen differentia az általánosságba esik bele. Épen azért a különbséget, mely a különöst jellemzi és az általánostól megkülönbözteti, *faji különbségnek* (*διαφορα ειδωσιος*, specifica differentia) nevezzük. Mivel az általános valamennyi határozottságait tételezi, de minden tételezett határozottság az általánosnak különösítése vagy is egy különössége, egy faja; ezért az igazi különbség az általános és a különös, a nem és a faj közt a különbség a különösségek vagy a fajok közt. Az általános valamennyi határozottságait magában foglalja; ellenben a különösségek, a fajok, mennyiben különbözők, egymást kölcsönösen kizárják. Ellenben a formai logica az általánost elvontan veszi, a megkülönböztető ismérvet kirőlről eszszatja be. Ekkor a különbség az, hogy a különösnek több ismérve van, mint az általánosnak.

A fogalom különösségének vagy fajának mozzanatára nézve azonban van egy nehézség, mely az egész tant a logikai fogalomról, a mint azt eddig előadtuk, alapjában megingatni látszik. A különös határa felfelé az általános, lefelé az egyes. Azonban egy fogalom, midőn mint nem saját fajaira elkülönült, ezen fajok mindegyike ismét mint nem elkülönül saját fajaira. Mi tehát egy vonatkozásban nem, lehet a másikban aj és megfordítva. De így a fogalom általános és különös,

nemi és faji mivolta csak valami viszonylagos s úgy látszik, hogy csak gondolkodásunk önkényétől függ, hogy valamit mi határozzunk meg általánosnak vagy különösnek. Így pedig a fogalom szilárdsága s mint ennek következménye, a mi gondolkodásunk szilárdsága is megrendül, mert igaz az, midőn Plató azt mondja, hogy a szilárd ismeret felteszi az ismeret tárgyának szilárdságát. Azonban azon viszonylagosság, mely a fogalomhoz tapadni látszik, csak eredménye azon kettős vonatkozásnak, melylyel a fogalomnak okvetlenül birnia kell fel- és lefelé haladó irányában. Ugyanazon fogalom, mely tekintve a viszonyt felfelé az alárendelés folytán különös vagy faj, mivel az általánosnak szétválasztásából eredett, lefelé az általánosnak jellemével bir, midőn maga is fajokra szétválk. Lehet nem és lehet faj a nélkül, hogy ez által magával ellenkeznek, mivel más vonatkozásban nem, más vonatkozásban faj. Azt már láttuk, hogy az általános csak akkor valódi, ha a különbségeket tételezi, ha magát meghatározza, ha elkülönül fajokra; tehát minél inkább elkülönül, annál inkább van meghatározva, tehát teljesen határozott csak akkor, ha azon faj határáig különül el, mely alatt már fajok nincsenek, hanem csak az egyesek nagy sokasága.

Mi tehát egyelőre a dolgot végig meg nem gondolva, a fogalom szilárdságát megingatni látszik, az a dolog alapjára pillantva a legtermékenyebb kifejlés, a legbőségesebb élet, p. o. az állat általános fogalma alatt valamennyi állat foglaltatik, az valamennyi állatba belefolytatódik, az minden egyes állatot feltétlenül meghatároz, de általános állat nincs. Az állat általános fogalma t. i. hogy az nemesak megalakul, nemesak él, nemesak táplálkozik és föntartja magát mint a növény, hanem ezeken kívül érez is, hogy az tehát már psychikai alany, létezik a has-, iz- és gerincz állatokban a szerint, a mint az állatban vagy a tápláló vagy izgékony vagy az érző rendszer a tulajnyomó. Ezen fajok mindegyike ismét mint nem fajokra oszlik el, p. o. a hasállatok mint nem képezik az ázalékok, sugáralatok és puhányok fajait, az ázalékok ismét mint nem képeznek fajokat stb. Természetesen hogy minden tovább és közelebről meghatározott fajoknak megvan elkülönülési alapja.

Tehát semmi nehézség sincs és a gondolkodás látszóla

gos-önkénye elenyészik arra nézve, ha azt mondjuk, hogy ugyanazon fogalom, tekintve viszonyát felfelé, lehet faj, lefelé pedig nem, hisz a különös a meghatározott általános, a fajok az elkülönült nem. Az általánost úgy kell felfogni, mint a folytonosan haladó különülést. Ezen mindig határozottabb meghatározás nem pusztán a mi alanyi gondolkodásunk működésének eredménye. És így tökéletesen világos, hogy a fogalom, melynek mozzanata az általános, a különös és az egyes vagy a nem, a faj és az egyed nemcsak a mi gondolkodásunk formája, hanem az a létnek is határozottsága és tartalma.

De ha az általános minden közelebbi határozottsággal mindinkább elkülönül, el kell érkeznie egy határponthoz, melynél tovább az elkülönülés nem haladhat, hol az általános elkülönülése befejeztetik, és hol a fajképző különbségek határa végét éri. Ezen különösség, melyben az általános teljesen és egyáltalában meg van határozva az *egyes*, vagy azon faj, mely alfajokra többet el nem osztható az *egyed* (individuum). A kifejlés, a meghatároztatás ebben éri el zárpontját, teljét. Az általános mint különös az egyesben, a nem mint a faj az egyedben valósul meg. Az általános és a különös mint láttuk valók és nemcsak nevek, de ezen valóság az egyesnek közvetítése által lesz valóság. Hisz mint láttuk, a fogalmi általános maga határozza meg magát a különöshöz, mi szükségképeni különbsége, a különös pedig, mely az általánost már magában foglalja, csak az egyesekben valósulhat meg, melyekben az magát mint ezek sajátosságos tartalma tetelezi úgy, hogy az egyesekben meg van az általánosnak és a különösnek létezése. A fogalom az egyesben vonatkozik magára, mint mozzanatainak teljessége. Mi az egyesnek felfogható, megismerhető és igazi belértékkel bíró tartalmát képezi, az a fogalmi általános és különös, tehát az egyest úgy kell felfogni mint az általánosnak és a különösnek egységét s az egyes tovább el nem különülhet. E szerint az egyes minden valóságnak egyáltalános formája. A fogalom az egyesnek, az egyednek mozzanata által eljut tárgyas létezésének valóságához, noha a tartalom sajátosságát határozatlanul hagyja, mert ehhez képest az általános, különös és egyes csak is általános forma, melyben minden tartalom s mint látni fogjuk még az is, mit

tagadólagosnak vagy rosznak nevezünk, kifejlük. De hogy az nem pusztán alanyi gondolkodásunk formája, az oly világos, hogy ehhez a kétségnek árnyalata sem férhet.

Mivel tehát a fogalom csak az által határozott, hogy mint nem általános elkülönül, fajokra szétválék és mint különös, mint faj az általános, a nem alá helyezkedvén, ezt betölti, teljessé teszi; hogy határozottá és így valódivá legyen, szükségképen ilyen öntermészetéből fakadt folyam alatt állónak kell lennie. Mint ilyent, azt *alanyinak* nevezzük azon értelemben, hogy az a lényegét tartalmazó fogalomnak egyedi létele. A fogalom alanyisága abban áll, hogy mint egység különbségeiben maga határozza meg magát s azok mindegyikében egyenlően vonatkozik magára.

De van e különbség az egy nem alá tartozó egyesek, az egynemű alanyok közt? A nemen és a fajon belül az egyesek végtelen nagy különféleséget mutatnak az által, a mint nem ugyan lényegükben, de jelenségükben azon külső különösségek által határozottatnak meg, melyek nem erednek az egyeseknek fogalmi általánosságából. Az így meghatározott egyeseket helyesen nevezi Kerkapolyi a közszólás nyomán *egyenkéntieknek*.

És még egyet. Vegyük a természet világát, az ásvány, a növény, az állat országát. A természet szilárd következetességgel változhatatlan törvények szerint minden egyes ásványba, ezen darab dolomitba, minden egyes növénybe, ezen szegfűbe, minden egyes állatba, ezen oroszlányba bele képezi ezen lények alkatelemeit. Vegyük a szellem világát. A szellem gondolkodás és akarat. Minden egyes emberben a szellemiségnek ezen alkatelemei megvannak.

De hogy minden egyes ásvány, növény, állat, hogy minden egyes szellemi alany az ő kifejlésének lefolyásában lényegét vagy fogalmát teljes és tökéletes jelenségre emeli-e, ez az egyesekre nézve a létezésnek rendkívüli nagy különbségét alapítja meg.

Sőt noha az általános és a különös az egyesben egyáltalában bennlevő, mégis viszonylagosan lehetséges az, hogy a jelenségvilágban ezen egység ketté szakítottatik s az egyes a maga általánosságával ellenkezésbe jöhet nagyobb mértékben

ott, hol szabadság van, mint ott, hol csak a merő szükségesség uralkodik. De még az is, mi a maga fogalmával ellenkezik, tehát a tagadólagos, a rossz kénytelen a fogalom azon változhatatlan törvényét követni, mely szerint az saját különbségeinek az általánosnak, különösnek és egyesnek egysége. Ez természetes, mivel a tagadónak, a rossznak feltétele a tevéleges, a jó, vagyis a fogalmának megfelelő s kifejlésében kénytelen ezt követni. P. o. a szép tagadása a rút. De a rút mint a szépnek ellenképe csak vagy mint alaktalanság, vagy mint szabatlanság, vagy mint vizátság és ez ismét csak vagy mint alacsony, vagy mint kellemtelen, vagy mint torzkép létezik és ismét a kellemtelen, vagy otromba, vagy sivár, vagy undok.

Tehát a fogalom természetéből kitétszik, hogy az határozottságainak mindegyikében maga a teremtő alap s különbségeinek mindegyikében egyszermind mint az egész van jelen. Ezért különbségei saját egységén belül egymásba átmenniük a nélkül, hogy saját határozottságukat legkevésbé elveszítenék. Ha ellenben a fogalom tényezőit az általánost, különöst és egyest vagy a nemet, fajt és az egyedét egymástól elszigeteljük, ugy természetesen lehetetlen a fogalmat felfogni, midőn egységét elszakítjuk. Mert egy általános, mely magát meg nem határozná mint különöst és egy különös, mely mint egyes meg nem valósúl, ép oly lehetetlen mint egy egyes, mely mint különös vagy egy különös, mely mint általános nincs meghatározva. P. o. általános szépmű mint ilyen sehol sincs, hanem mint általános elkülönül és egyedítették, tehát a szép mű mint általános csak vagy mint képes, vagy mint zenei, vagy mint költői lehetséges. És ezen elkülönülés is csak akkor éri el a kifejlés határát, ha egyedítették, tehát p. o. a képes mű, vagy egy épület, vagy egy szobor, vagy egy festmény.

És mivel a speculatív logica a fogalmat ugy fogja fel, mint azon egységet, mely az általánosnak, a különösnek és az egyesnek különbségére fejlik ki s ezen különbségek mindegyikében egyenként mint egység magára vonatkozik; ezen felfogás által oldotta meg azon problémát, melynek megoldásán a dolgok mélyébe pillantani szerető tudományos világ annyi értelmi erő megfeszítésével századokon át fáradozott. Ezen feladat az volt: megfejteni, mi az eredetileg lényeges és

valódi lét, az egyes vagy az általános? Ezen feladat megoldásán fáradoztak a bölcészek Plato és Aristoteles óta. Plato az általánost tekintette a dolgok lényegének s ezt az ideákban találta; Aristoteles szerint az általános csak az egyesben van, tehát nem lehet lényeg. Aristoteles szerint az, mi alany, de soha nem tulajdonítvány, csak az egyes lény, tehát ez az igazi és eredeti lét. Különösen a scholastica korában e kérdés körül mozgott minden. A feladat most meg van oldva azon felfogás alapján, hogy az egyes és az általános az egy fogalomnak mozzanatai s mi a kettőt egymással közvetíti, az a különös, mert az általános csak az egyesben a különös által valósul meg, az általános pedig az egyesnek alapja és lényege. Semmi általános, semmi nem és faj, különőség nem létezik az egyes mellett és ettől elszakítva. Ha pedig a fogalom a dolog lényege és ha a fogalom belső határozottságai, tartalma, az általános, a különös és az egyes; ugy megdönthetetlenül az következik, hogy a fogalom mint logikai forma nemcsak gondolkodásunk alanyi működésének szüleménye, nemcsak mi vagyunk azok, kik a fogalmakat képezzük, hanem a fogalom a létnek magának is határozottsága.

Ellenben a formai logica felfogása szerint a fogalomtan nem egy hiányban szenved. Nem ismételve azon főhiányt, mely szerint a fogalom csak a mi gondolkodásunk eredménye és nem egyszermind a lét formája és processusa; hibás már a fogalmaknak azon felosztása, hogy vannak egyszerű és összetett fogalmak. Egyszerű az, ha nem lehet benne többféle ismérvet megkülönböztetni, az ellenkező az összetett, holott a fogalom, mint láttuk, épen a különbségek egysége, de saját különbségei. Ha pedig beszélünk az összetett fogalmakról, ennek azon értelme van, hogy az, egyes ismérveiből mint részeiből áll, ekkor pedig az ismérvek immanens vonatkozása egymásra megsemmisítették. A formai logica előadván a tant a fogalom tartalmáról és terjedelméről, e kettőt csak egymás mellé állítja, holott az általános ha magát a különösben (és egyesben vagy a nem a fajban és az egyedben tételezi, képezi a teljes fogalomnak ugy tartalmát mint terjedelmét, ugy hogy a tartalommal a terjedelem is adva van és megfordítva.

Szólván a terjedelemtől, azt tanítja, hogy a mint ez ki-

sebb vagy nagyobb, a fogalom nevezeték nemi vagy faji fogalomnak, de mindjárt hozzáteszi, hogy a nemi fogalom annyira valami ráviteles, miszerint az ismérvek csökkentése által, tehát folytonos abstractio útján mindig magasabb nemhez emelkedünk, míg végre eljutunk a legfelső fogalomhoz. Midőn a fogalom tartalmát és terjedelmét némileg összefoglalván, egymásra vonatkoztatja, itt azt tanítja, hogy minél nagyobb a tartalom annál kisebb a terjedelem s hogy valamely fogalom terjedelmét korlátozza, tartalmának szaporítása, ellenben azt tárgítja az ismérvek számának csökkentése. P. o. az oroszlaný több ismérvet rejt magában mint a ragadozó, tehát ez terjedelmesebb, az tartalmasabb, a ragadozóban több ismerv van mint az emlősben, ebben több mint a gerincesben stb. Igen, de a gerinces sehöl sincs, hanem csak saját fajaiban, tehát a halakban, kételtűekben, a madarakban és az emlősökben és az emlős sehöl sincs, hanem ismét csak saját fajaiban, tehát az uszony-lábuakban, patásokban és az újjasokban stb.

A formai logica szerint a viszony a fogalom tartalma és terjedelme, a nemi és a faji fogalom közt pusztán csak mennyiségi és alanyi, mert szerinte a nem, faj csak a mi értelmünk eredménye. A faj vagy a különös, szerinte az által támad, ha az egyesnek, az általános az által, ha a különösnek ismérveit elhagyjuk s ezen uton eljutunk egy üres elvontsághoz. Megfordítva ha mi ezen abstractióhoz ismérveket adunk hozzá, így támad a különös, ha még ehhez hozzátoldunk valamit, így támad az egyes. Ez merőn külső, gépies, minden tárgyas elvet nélkülöző eljárás, itt a gondolkodás egy levonás által a fogalmi nagyságot tartalom tekintetében kisebbíti, ellenben terjedelem tekintetében kiszélesíti, a hozzáadás által azt a tartalomra nézve öregbíti, ellenben a terjedelem szempontjából azt szűkebbre összevonja, holott ha valami nem általános vagy nem, nem faj vagy különös, azt a mi le- és elvonásunk nem fogja azzá tenni, valamint a fajt sem teszi ilyenné a mi pusztá hozzáadásunk. A viszony a fogalom tartalma és terjedelme közt nem pusztán számbeli, sőt inkább az a fogalom különbségeinek saját vonatkozása ezen különbségek fölé- és alárendelése vagy még határozottabban mondva az általánosnak mindig teljesebb specificatiója szerint, úgy hogy

ebben minden mozzanatnak a többivel egyenlő becse és értéke van.

E szerint az általános, melyet a formai logica felállít, csak abstractio, az egy kivonat a különösből, az egy semmi alap és elv által nem vezetett elhagyása a határozottságoknak. Az ily abstractio a fogalmat megsemmisíti, az csak alanyi fogalom, az általánosság csak általunk csinált, pusztán névszerinti, valamint a különösség csak a mi hozzátoldásunk által csinált határozottság.

És honnan veszi a formai logica azon határozottságokat, ismérveket, melyek ha egymáshoz hozzáadottnak, alkotják a különöst vagy mikép azt ő mondja: tartalom tekintetében gazdagítják, terjedelem tekintetében szűkebbé teszik a fogalmat? Ehez elve nincs és minő tudományos értéke lehet azon általánosnak, melyet csak a különös ismérvek levonása által csinál? Ez semmit sem magyarázhat meg.

Ebből látszik, mily nagy a távolság az általános, különös és egyes közt, melyet a speculativ és a közt, melyet a formai logica tanít. Némely formai logikai munkák miután előadták a tant a nemi és a faji fogalmakról, azt kérdik vannak-e egyedi fogalmak? Mily tájékozatlanság! Mintha a nem és a faj az egyesben, az egyeden kívül létezhetnék. Ez egy példából is látszik, hogy a formai logica nem Aristoteles logicája, ki az egyest mint a fogalom concret egészletét először ismerte fel és azt analyticájában több módon szabatosan előadta. Hisz a fogalom általánosságában mint alapon már benne fekszik az egyesnek mivolta és ismét az ilyen egyesben az általános teljes, valódi, megtestesült. Az egyesnek és az általánosnak viszonyát egymáshoz még akkor sem fogjuk fel jól, ha úgy vélekedünk, hogy az egyes az általánosnak csak képviselője. Az mint láttuk ennél több.

Tehát az előzmények nyomán bizton mondhatjuk, hogy az egyes a valódi általános is p. o. ha azt mondjuk: a rózsa és így minden egyes rózsa kétszikű növény vagy ha azt mondjuk Budapest főváros, azaz központja a társadalmi és a nép-gazdasági érdekeknek, holott a formai logica szerint az általános és az egyes a legnagyobb távolságban fekszenek egymástól és a viszony köztük egészen határozatlan. Az egyes

nem lesz általánossá, hanem az már általános p. o. a költészet mint általános fogalom valódi a költészeti fajok által csak mint ez vagy amaz költemény, de ezen költemény p. o. Iliás, Buda halála mint eposz, tehát mint faj egyszermind költészet általában. Ha az általánost csak mint alanyi abstractiót tekintjük, ugy természetes, hogy a scholasticai nominalistákkal csak az egyesről fogjuk elmondani hogy valódi, de mi azt már kimutattuk, hogy az egyesben az általános és a különös tételezve van.

Az ellenvetés tehát, melyet a speculatív logica ellenémelyek felhoztak hogy az egyénit, a személyest az általánosnak feláldozza, holott az ő állításuk szerint az egyes az igazi; vagy a tudományos emberhez nem illő ráfogás, vagy az eleven viszonynak, melyben a fogalom mozzanatai egymáshoz állanak, nemértése. Mintha az egyesnek, tehát az egyénnek, a személynek az igazi tartalmát nem az általános és a különös, tehát nem nemé és faja alkotná! A fogalom mint általános, különös és egyes a létnek teremtő alapja, mely azt mint logos meghatározza s egy csak általános csak különös, csak egyes a valóságban lehetetlen, tehát az csak alanyi abstractio, mely p. o. az embert csak mint egyedet vagy csak mint általában embert tekinti. És ebből kitetszik, hogy az elméletinek helyes felfogása oly szilárd alap, melyen a gyakorlat is legbiztosabban tájékozhatja magát.

A formai logica a fogalom terjedelmének szempontjából szól a fogalmak fölé- és alárendeléséről vagy a felsőbb és alsóbb fogalmakról, mi csak más elnevezése a nemé és a faji fogalmaknak. És az alá- meg a mellérendeltségről azt mondja, hogy ezen alapszik az osztályozás, az értelemnek ezen fontos eszköze, melynek segélyével rendbe és összefüggésbe hozzuk az emberi ismeret nagy tárgyanyagát, hogy felte uralkodhassunk s azt átnézhessek. Ekkor természetes, hogy nincs felosztással dolgunk, hanem csak classificatióval, ekkor nem a tárgy osztja fel magát, hanem csak felosztatik; nem a tárgy különbözteti meg magát egyszerű szükségességénél fogva, hanem azt csak a rajta kívül álló értelem különbözteti meg. Ily módon az emberi ismeret tárgyanyagát igen is átnézhetjük egy külső rend szerint, melyet mi csináltunk,

de annak urai bizonyosan nem leszünk. Az minden kétségen kívül bizonyos, hogy a tudomány előadásának mindenekelőtte logicainak kell lennie.

Ilyen lesz ha megtartja az általánosnak, különösnek és egyesnek viszonyát, mivel a fogalmak belső rendje ebből származik. Ha az előadás így a nemből vagy az általánosból kiindulva a fajokon át le az utolsó fajig minden ugrás nélkül az utat bevégezte, akkor az a fogalomnak folytonosan előrehaladó specificatióját képezi, akkor dolgunk van a fogalom szerves tagozásával vagy kifejlésével, ekkor bírjuk a fogalmaknak logikai rendjét, belső összefüggését. A fogalmak ily kifejlésére gondolt már Plato Philebus és Sophista című dialogusaiban s nevezte az ily módszert az Istenek legszebb ajándékának, Prometheus memyei tüzének; ilyenre gondolt Kant, a gondolkodás világában forradalmat előidézett »tisztaság és kritikája« című munkájában.

Ha tehát a fogalom, a mint ez mozzanatai által szükségképen meghatározatatik, a dolog lényege és az alapos ismeret a lényeg felismerésében áll, melyből az egyes, a jelenség is egyedül fogható fel; ugy természetes, hogy az igazi ismeret a fogalmi, mint ezt Socrates után nagy nyomatékkal különösen Plato és Aristoteles tanították. Mi egy dolgot, tárgyat különféleképen képzelhetünk, de azt helyesen gondolunk csak egy módon lehet, t. i. fogalma szerint, mert a fogalom, mely a dolgot igazán előadja, csak egy. Ha tehát a dolog fogalmáról beszélünk, nem érthetünk alatta bármely tetzésünk szerinti gondolatot, melyet a dologról mi csinálunk, hanem azt, mely a dolgot tökéletesen kifejezi és nem többet nem kevesebbet. Tehát a dolog fogalma szükségképeni s az mint a dolog lényege kizár minden önkényes képzetet.

Gondolnom kell p. o. a négyszög fogalmát. A négyszög fogalmához tartozik síklap, melyet négy oldal zár be s ezek közül az egymást érintő oldalak derékszögöt képeznek. A négyszög nem más mint ezen fogalom. Fogalom és dolog ugyanaz, a kettő közt nincs különbség.

A fogalmat igen is mi gondoljuk, de az nem csak értelmünkben létezik, hanem az a létnek, a dolognak is a lelke. Mivel tehát a fogalom maga a dolog, ezért az a lét célja, oka

az alany azon erő, melynél fogva saját tulajdonitmánya által meghatároztatik s mi mint gondolkodók felismerjük a tulajdonitmányban az alany határozottságát vagy lényege vagy mivolta szerint s midőn azt kimondjuk, ítélünk. Gondolkodásnak és létnek itt is teljesen össze kell hangzania. Hisz a formai logica is szól a kapocsról, mi pedig annyit jelent, hogy alany és tulajdonitmány maguk vonatkoznak egymásra, tehát ezen vonatkozás nem történik pusztán csak fejünk szerint. Ebből tehát az világlik ki, hogy a formai logica, azt, mit állít t. i. hogy csak mi képezünk fogalmakat, csak mi ítélünk, csak mi következtetünk, szóval hogy fogalom, ítélet és észlet csak alanyi gondolkodásunk funkciói, keresztülvinni nem tudja. Minek alapján ítétek így: Aristoteles nagy bölcsész? Bizonyosan azért, mivel örök időkre szóló bölcsészeti rendszert alapított meg. A tulajdonitmány itt az alany tulajdonitmánya s a kettőnek viszonya egymáshoz nemesak a gondolkodónak működése. Így van ez minden ítéletben, ha ez valójában több mint nyelvtani tétel, mert természetes, hogy nem minden nyelvtani tétel egyszersmind logikai ítélet. A formai logica említett hiányának egyik eredménye az, hogy részéről sok, mi a nyelv- és az ékesszólástanba tartozik, a logica körébe vonatik be.

Ha az ítéletet szabatosan akarjuk meghatározni, a logikai fogalomból kell kiindulni. Az ítélet, mint mondtuk, azon viszony, melyben a fogalom egyik mozzanata a másikhoz áll, mert mind a három mozzanat ugyanazon fogalomnak saját határozottsága. A fogalom mint egység maga az igazi alany, mely különbségeiben mint tulajdonitmányaiban magát meghatározza. De az ítéletben az egyik mozzanat az alany, a másik a tulajdonitmány. Mi az alany, ilyen az csak tulajdonitmányában, a tulajdonitmánynak pedig csak az alanyban van valósága, a vonatkozás az alany és a tulajdonitmány közt a kettőnek egységét fejezi ki. Ezen egység a kapocs, de mint mondtuk, az nem önkényünk, tetszésünk műve. Az ítélet általános fogalma tehát az, hogy benne az alany meghatároztatik oly tulajdonitmány által, mely azt illeti vagy nem illeti.

Ezen határozottság a fogalom mozzanatai szerint lehet különféle, de ezen különféleség határát mindjárt látni fogjuk.

Mert az általános, mint azt feljebb láttuk, lehet vagy fogalmi, nem, tehát igazi, vagy elvont, vagy összességi, a különösség lehet belső, tehát szükségképeni, és lényeges vagy külső, tehát esetleges, és az egyes lehet vagy egyes általában, vagy igazi, t. i. egyed, vagy egyenkénti. Az ítélet tartalmának értéke ezektől függ. Értékre nézve tehát más az ítélet, melyben a tulajdonitmány csak esetleges, és más az, melyben az egyáltalában szükségképeni határozottsága az alanynak. Innen származnak az ítéletben a következő fokozatok: 1. lehet az, hogy az alany csak valami elvont általánosság vagy külső különösség által, tehát esetleges tulajdonitmány által határoztatik meg, s így nem határoztatik meg lényegében, hanem csak jelenségében.

Az egyesnek viszonya az általánoshoz és a különöshöz, valamint ezek vonatkozása az alanyra szükségképeni ugyan, de csak viszonylagosan, mert az alany meghatározthatatik más általánosság vagy különösség által is és ezek szintén más alanyban is előjöhethetnek. Midőn az alany ily viszonylagos általánosság vagy különösség, tehát esetleges tulajdonitmány által határoztatik meg, az ily ítéletek minőségi e k. P. o. a rózsza piros, az asztal kerek, az ember hiu, gyarló, bűnös. Hogy az alany, tulajdonitmányai között, ilyennel is bír, ez rá nézve esetleges ugyan, de viszonylagosan szükségképeni, mert különben határozatlan volna.

2-szor. Ezen viszonylagos szükségesség határa az alany, mennyiben a tulajdonitmány a fogalom vagy csak ezen, vagy sok, vagy valamennyi alanyának tulajdonitmánya. Ezek a mennyiségi ítéletek. A mennyiségi ítélet a tulajdonitmányt az alanyok egy bizonyos számára szorítja s így szorosabb viszonyt alapít meg az alany és a tulajdonitmány közt, mi által a tulajdonitmány esetlegessége nem egyáltalában, de viszonylagosan megszűnik. A rózsza piros, az ember gyarló, ezek minőségi, némely ember tudós, sok ember szánta, minden ember hiu, ezek mennyiségi ítéletek. Mindezen ítéletekben az alany meghatároztatása a tulajdonitmány által esetleges, s ha a tulajdonitmány tényleg áll is az alanyról és ha az rá nézve viszonylagosan fontos is, semmi sem biztosít, hogy annak igazsággal és okvetlenül is így kell lennie; szóval, az ily ítéletekben a fogalom meg nem határoztatik lényege szerint.

3-szor. E hiányon segítve van azon ítéletekben, hol az alany és a tulajdonítmány viszonya ezek fogalma által kölcsönösen igényeltetik, hol megvan nemcsak az alany tartalma, mely a tulajdonítmányban, nemcsak a tulajdonítmány terjedelme, mely az alanyban tételzetetik, hanem hol a viszony az alany és a tulajdonítmány közt a fogalom által oly belső, hogy a tulajdonítmány az alanyban lényegileg bent van, hol tehát a kettő egységének szükségessége nemcsak viszonylagos, hanem egyáltalános. Ezeket *réviteles ítéleteknek* mondják, noha az elnevezés nem elég jellemző, mert itt oly ítéletekről van szó, hol az általános nem pusztán elvont vagy összességi, hanem fogalmi vagy nemi, a különösség nem külső, hanem belső vagyis faji, az egyes nem az egyenkinti vagy egyes általában, hanem egyed, p. o. az ember szellemi lény, a költészet művészet, a rózsza kétszikű növény. Itt a három ítéletben a tulajdonítmány az alanynak annyira lényege, hogy ettől elszakíthatlan, itt a tulajdonítmány az alanyt lényegében és feltétlenül határozza meg s nemcsak egy oly minőség, különösség szerint, mely lehet ugyan az alanyon és el is maradhat, mint p. o. ezen ítéletekben: a rózsza piros, mert lehet más színű is, vagy az ember hiú, az ember bünnös, vagy ha ezt mennyiségileg így fejezem ki: minden ember hiú, bünnös. »Mindens« még nem fejezi ki a nemet s az csak látszat, ha úgy gondolkodunk, hogy mivel mindezen alany egy tulajdonítmányra nézve megegyezik, ez őket lényegüknél fogva, tehát feltétlenül is, megilleti. Hiúság, bünnösség az embert nem lényege szerint határozza meg még azon esetben sem, ha minden ember hiú, minden ember bünnös, mert bünnösség, hiúság nélkül az ember lényege gondolható, létezhető, de szellemiség nélkül nem. Az ítéletek ily felfogása a formai logica előtt ismeretlen, mi ismét eredménye a fogalom nem szabatos felfogásának. A módosulati ítéletekről ezuttal nem szölok.

A logikai fogalom, egysége az általánosnak, különösnek és egyesnek. Midőn a fogalom szétvált mozzanatai egymásra vonatkoznak s ez által a fogalom önmagára vonatkozik, ez az ítélet. Ha a fogalom mozzanatainak ezen vonatkozása egymásra, közvetítetik, megállapítatik, úgy hogy a vonatkozó fogalmi elemekhez egy harmadik járul, mint azon vonatkozás-

nak eszközlő oka, ez az *észlet*. Tehát a következtetés vagy az észlet az ítélet megalapítója, indokolója. Tudtommal Kerkapolyi volt az első, ki minden egyes ítélet megalapítását szépen kimutatta, mely munkáért a magyar tudomány részéről annál nagyobb elismerést érdemel, mert nálunk a bölcsészeti művelésre kevés figyelem fordítottván, természetes, hogy e téren újat és eredetit, lehet mondani, csak elvéve mutathatunk fel.

A fogalom mozzanatai egymást kölcsönösen közvetítik. Ennek oka, mivel azok magokban véve azonosak. Tehát az észlet a fogalomnak saját munkássága, kifejlése. Az észlet magának a fogalomnak vonatkozása önmagára, s ha azt mondjuk, hogy mi vagyunk azok, kik következtetünk, ez nem jelent egyebet, mint hogy a létezőnek közvetítését felismerjük és ki mondjuk. Bizonyos az, hogy mi következtetünk, midőn a formai logica szólásmódja szerint két ítéletet egy harmadik ítéletté összekapcsolunk, vagy más előadása szerint, hogy mi következtetünk, midőn valamely ítéletet más ítéletből egy harmadik közvetítő ítélet segédelmével leszarmaztatunk. De hogy az általunk eszközlött összekapcsolásnak legyen értelme, hogy kitűnjék, miszerint egy ítélet leszarmaztatása két más ítéletből nem az értelem önkényes játéka, nem a létre való tekintet nélküli műve; úgy igen természetes, hogy az egymással összekapcsolt határozottságoknak már magukban véve birniok kell az egység lehetőségével, úgy igen természetesen az kívánatik, hogy a leszarmaztatásnak, a lekövetkeztetésnek, mint értelmiségünk alanyi cselekvésének azon tárgyias jelentősége legyen, hogy az előzményekből a dolog saját szükségessége folyjon.

A formai logikai kézikönyvekben lehet olvasni, a tanári előadásokban lehet hallani arra nézve, hogy a formai logicában a tartalomra nem vagyunk tekintettel, ilyeneket p. o. minden ember tökéletes, Pál ember, tehát Pál tökéletes. A kézikönyv vagy a tanár azután azt mondja, hogy ezen észlet tartalmilag hamis, de formailag helyes. Csodálkoznia kell a tanulóknak, s ha az önálló gondolkozéhoz hozzá van szoktatva, vagy ha ez magától gerjed fel benne, meg kell zavarodnia, ha olyanra tanítatik, hogy egy helyes forma képes hamis tartal-

mat is befogadni s hogy a hamis tartalom beillik a helyes formába. Mi igen is tévedhetünk s ítélhetünk és következtethetünk hibásan is, de ebből nem következik, hogy a fogalom, ítélet és észlet csak a mi alanyi gondolkodásunk formája. Az oly eljárás, mely az észlet tartalmára épen nincs tekintettel s pusztán csak *ex vi formae* okoskodik, közel áll a sophisticához, a mint tény is, hogy a sophisták csak a merő formai gondolkodás alapján mozogtak. Ez pedig folyománya volt a sophisták azon ferde elvének, melyet Gorgias, a sophisták egyik zászlótartója hirdetett, hogy az ismeret lehetetlen azért, mivel a gondolt nem levő és a levő nem gondolt, tehát a lét és a gondolkodás közt ledönthetetlen falat emelt.

Másrészről pedig midőn a formai logica az észlet igazságát formájának helyességétől feltételezi, ez által, noha csak hallgatagul, beismeri a logikai formáknak a gondolkodástól oly független szükségességét, melynek hódolni tartozunk.

Hogy a logica, mivel az nemesak gondolkodásunk, hanem egyszersmind a lét formáinak is taua, kénytelen általában a tartalomra is tekintettel lenni, azt már eddig is ugy a fogalom- mint az ítélettanban láttuk, midőn azon pontot emeltük ki, hogy mily nagy a különbség az ítélet közt, midőn az alany csak egy minőség, egy külső, tehát egy esetleges különőség vagy általánosság által, és a közt, midőn az alany a tőle elválhatatlan lényege szerint határozatit meg tulajdonitmányában. Tehát ennek kell állani az észletekről is mint indokolt ítéletekről, ugy hogy a forma különbségével a tartalomnak is másnak kell lenni és megfordítva.

A logikai formák magukban véve az igazságról még nem kezeskednek, ha a tartalomra egyáltalában nem vagyunk tekintettel. Az bizonyos, hogy a következtetés ismeretünk körét kitágítja, de maga az észlet nem elegendő, hogy az igazságot felfedezzük, valamint másrészről az is bizonyos, hogy az észlet és ennek formája nélkül azt a észlet el nem érhetjük. Az megdönthetetlenül áll, hogy a logikai elem az igazának egyáltalános formája, de nem oly formák, melyek a tartalomra nézve egészen közönyösek. A logikai elem minden valóban mint szükségképeni mozzanat megvan s a logica épen ezért lehet ismeretünk vezetője, de nem egy pusztán formai ügyes-

ség, külső kiszámítás szerint, hanem az által, hogy a logikai categoriák belső összefüggésébe belátást szerzünk, és ha belátjuk, hogy a logikai formák csak a megfelelő tartalmat vehetik fel. Tehát ne gondoljuk, hogy valamit tudományosan felfogtunk, ha azt az észlet formájába beerőszakoltuk, mert az ily eljárás azon scholasticai formalismus, mely magát a bölcsészetet is rossz hirbe hozta, minék természetesen a bölcsészlet nem az oka.

Ismerjük a fogalom elemeit vagy mint mi nevezzük, mozzanatait. Láttuk, hogy ezek oly elválhatatlanul függnek össze egymással, miszerint helyesen azt lehet mondani, hogy minden mozzanat az egész fogalom azért, mivel minden mozzanat a többieket magában foglalja. Ennek nyomán továbbá következményképen azt taníthatjuk, hogy mikép az ítéletet két fogalom egymáshoz való viszonyának lehet mondani, hasonlóképen az észletet is, azon különbséggel, hogy itt azon kettőhöz egy harmadik járul, mely viszonyukat közvetíti, mely a viszony okát mondja meg, mely a fogalom mozzanatai között a szükségképeni összefüggést mutatja ki. A magában levő összefüggést felfedezni, belátni, ily gondolkodásra tanít a bölcsészlet; mint azt különösen Aristoteles számos változatokban adja elő; ellenben oly ügyességre vagy mesterfogásra, hogy elmésségünk által mutassuk ki a szükségesség látszatát, ezt a tudományhoz megkívántató komolyság miatt nem taníthatja.

De természetesen nem szabad felednünk, hogy az észletben az egymásra vonatkozó fogalmak a fogalmi mozzanatokat képviselik, mert észletet csak oly fogalmak képezhetnek, melyek ugyanazon fogalom elemei. Az ily felfogás természetes és könnyen érthető meg; ellenben az észlet természetét a formai logica előadásának nyomán egyelőre nehezen lehet megérteni, midőn némely kézikönyvek azt mondják: a következtetés lényege az, hogy két képzet egymás köztli viszonyát ezeknek egy harmadik képzethez való közös viszonyukból ismerjük meg. Minő képzetek — vagy mintán a logicában képzetekről szó nem lehet — minő fogalmak azok, melyek ily viszonyba lépnek, azt csak sejteni lehet kissé abból, hogy ezek egy harmadikhoz közös viszonyban állanak.

Az észlet közvetített ítélet vagy az egység az alany és a

tulajdonítvány, jobban mondva a fogalmi határozottságok közt, de ezen egység nem közvetlen mint a pusztá itéletben, hanem közvetített. Közvetítve van ezen egység a fogalom harmadik tényezője, vagy, most már ismervén a fogalom természetét, mondhatjuk, a harmadik fogalom által. Ez az úgy nevezett *középfogalom*, mely az itéletformát észletbe változtatja át. Középnak mondjuk éppen közvetítő szerepénél fogva azért, mivel az azon szülő alap, hogy az alanyt ez a tulajdonítvány megilleti, e kettő mint végletek közt a szükségképeni összefüggést az alapítja meg. P. o. az ember tetteiről felelős, mert szabad lény. Itt a felelősség a tettekért az alanynak, az embernek tulajdonítványa, de ezen tulajdonítvány egy másik fogalom által, mely ugyanazon alany tulajdonítványa, van közvetítve. Itt a középfogalom t. i. a szabadság, azon teremtő alap, mely szüli a következményt t. i. tetteinkért a felelősséget. Hogy a középfogalom a teremtő, a szülőalap, ezt már Aristoteles ismerte fel. Miből ismételve világosan kitűnik, hogy az észlet, a mint gondolkodásunknak, úgy a létnek, a valóságnak is formája, azért, mivel a dolog saját szükségességét alapítja meg. Ezen igaz felfogás alapján alapíthatta meg Aristoteles a syllogistikát, mint tudományt, ez alapon mondhatta Troxler, hogy a syllogistica világtörvény. Természetes, hogy azok, kik a középfogalomnak említett jelentőségét nem ismerik, bele esnek a logikai formaiságba s a következtetés szükségessége náluk egy üres formai vonatkoztatás. Mivel a fogalomnak mindegyik eleme, mozzanata a többieket magában egyesíti, ebből világos, hogy mindegyik lehet közvetítő, mi három következtetési idomot alapít meg. Az elsőben közvetíti az egyest az általánossal a különös, a másodikban az egyest a különössel az általános, a harmadikban a különöst az általánossal az egyes.

E szerint csak három észletidom volna. Azonban emlékezzünk vissza arra, hogy a fogalom mozzanatai mindegyikének több jelentősége van. Az általános ugyanis elvont vagy összességi vagy igazi, t. i. nemí vagy fogalmi, a különös külső vagy belső, az egyes pedig egyes általában, vagy egyenkénti vagy egyed. Utóbbi az igazi, mert neme és faja által határozatják meg. Mi is azt mondjuk, hogy a logica a formák tudó-

mánya, de ezen formák nemcsak a gondolkodás, hanem egyszerűs mind a létnek is formái. Általános, különös és egyes formák, de láttuk, hogy tartalom tekintetében más p. o. a nemí általános mint az elvont, a faji különösség tartalmilag más, mint a külső, vagy az egyednek más jelentősége van, mint az egyenkéntinek. Ezen tartalmi különbség alapján mutatnak az észletidomok nagyobb különbséget, mint az egyelőre látszik. A speculatív logica az által kerülte el a formalismust, mivel a logikai fogalmat helyesen fogta fel, ennek mozzanataiban oly formákra ismert rá, melyek a nekik megfelelő tartalomra már ráutalnak. Mert egészen másnak kell lenni a tartalomnak, hol a fogalom mozzanatai mint egyed, belső különösség és nemí általánosság vonatkoznak egymásra, és másnak ott, hol az egyes vagy csak egyes általában, vagy egyenkénti, a különösség csak külső és az általánosság csak elvont vagy összességi.

Első esetben az alany lényegében határozatják meg, második esetben csak jelenségében, csak egy mivolt, külső, esetleges tulajdonítvány szerint.

Ezen az egész logicába mélyen beható különbség alapítja meg az itéletek és az észletek igazi különbségét, valamint mindazt, mi ezeken szükségképen tovább felépül. Mivel a formai logica ezen különbséget nemcsak nem ismeri, de hiányos elvénél fogva nem is ismerheti, innen fogalom-, itélet- és észlettanában a sok határozatlanság. A formai logica p. o. egyiránt feltétlen észletnek, következőleg a főtétet feltétlen itéletnek tekinti, úgy ezt:

Minden erény dicséretre méltó,

A szorgalom erény,

Tehát a szorgalom dicséretre méltó, mint ezt:

Az erény az ember szabad önelhatározásának műve,

A szorgalom erény,

Tehát a szorgalom, szabad önelhatározásának műve.

Az első példában az észlet nem feltétlen, következtetésképen a főtét nem feltétlen itélet. Azon tulajdonítvány »dicsérendő« nem függ össze szükségképen az erénnyel, az az erényt lényegében meg nem határozza, lényegét ki nem fejezi, az erény dicséretethetik, de ez rá nézve esetleges, ha megtör-

ténik, az rá nézve ép oly közönyös, mint ha üldöztetik vagy gyaláztatik.

Ellenben hogy az erény az ember szabad önelhatározásának műve, ez az erénytől elválhatatlan, e nélkül az erény meg nem születik, az az erény lényegére vonatkozik.

Most tehát világos, hogy ugy a pusztá valamint az indokolt itéletek különbségének is alapja azon különbség, melynél fogva a fogalom mozzanatainak, mint egyelőre formáknak, más tartalom felel meg, ha az általános, különös és egyes igaziak t. i. nem, faj és egyed, vagy pedig ha az általánosság és a különösség csak viszonylagos, az alanyt lényegében meg nem határozó tulajdonitmányok.

Ha az észlet megalapított itélet, annyiféle észletnek kell lenni, hányféle az itélet, tehát minőségi, mennyiségi és ráviteles.

A *minőségi észlet* a minőségi itéletet alapítván meg, csak azt mutatja meg, minő tulajdonitmány mint mivolt illeti meg az alanyt és mi oknál fogva; de ezen ok esetleges, p. o. az ember mivel hiú, kap a divaton. Kapás a divaton az alanynak viszonylagos, esetleges, nem lényeges általánossága, a középfogalom, mely e tulajdonitmány oka szintén esetleges, az, t. i. a hiúság, az emberben nem szükségképeni. A zártétben tehát igen is helyes az alany tulajdonitmánya, de nem az alanyra általában, hanem csak ezen, ezen, tehát csak néhány alanyra nézve.

Tehát az a kérdés: hogy a tulajdonitmány áll-e minden alanyokról, melyek ugyanazon körhöz tartoznak? Ez a *mennyiségi észlet*. A mennyiségi észlet ezen egyestől a sokaságon át halad az összességhez. A tapasztalásra nézve azért van nagy fontossága, mivel ez az egyesből indul ki, hogy azt más egyesekkel összehasonlitsa. Ha egy tulajdonitmány mindezen alanyokban megvan, ez teszi valószínűvé, hogy azon tulajdonitmány minden, ugyanazon körbe tartozó alanyokról fog állani. Igaz-e ez, ez mindaddig kérdéses, míg a tulajdonitmány az alanyban nem lényege szerint benmaradó. Ezen bizonyosságról a mennyiségi észlet azért nem kezeskedhetik, mivel itt a fogalom tényezői csak mint ezen

egyed, többes vagy sok és összesség viszonylanak egymáshoz, pedig azt már láttuk, hogy az összesség nem igazi általánosság.

Ellenben megvan azon bizonyosság ott, hol a fogalom mozzanatai mint egyed, faj és nem vonatkoznak egymásra. Ez történik a *ráviteles észletekben*, melyekben a tulajdonitmány általánossága az alanyban lényegénél fogva szükségképen bennlevő, p. o. ha ugy következtetek: minden erény a kötelesség beteljesítése, a szerénység erény, tehát a szerénység a kötelesség beteljesítése. Vagy ha ugy következtetünk: a madarak gerinczesek, a sas madár, tehát a sas gerinczes. A következtetés mind a két esetben okvetlenül biztos, mivel itt a tulajdonitmány mint nem az alanyban bennrejlík s az ettől annyira elszakíthatlan, hogy az alany fogalma megsemmisülne, ha a tulajdonitmány azt meg nem illetné. Ellenben ha a minőségi vagy a mennyiségi észlet alapján így következtetnek: Budapest, mivel főváros, a kormány széke; vagy rózsa, hárs, ákác, szegfű, pipacs sth. virágoznak, ezek mind növények, tehát minden növény vagy a növények általában virágoznak, a bizonyosság nem okretlen, mivel első esetben a főváros fogalmában nem rejlik azon szükségesség, hogy a kormány széke legyen, másik esetben az tény ugyan, hogy sok növény virágzik, de nem igaz, hogy minden növény, hogy a növény nemi fogalmánál fogva virágzik. Ugy a minőségi mint a mennyiségi észletekben a tulajdonitmány az alanynak nem szükségképeni, hanem tényleges és ennél fogva lehetőleg esetleges határozottsága. Az inductióban ezen esetlegesség szűkebb körre vonul ugyan össze, mert ha egy határozottság sok alanynak tulajdonitmánya, e mellett azon érv szól, hogy az lényeges. De a szükségesség még sem következik, mert az inductióhoz megkivántató teljesség tapasztalatilag el nem érhető. Ellenben a ráviteles észlet sem nem tételező sem nem kérdéses, hanem okvetlen, mert benne az alany vonatkozásának közvetítése a tulajdonitmányra, mint tőle elszakíthatlan általánosságra, feltétlen módon eszközöltetik. A feltétlen, feltétes és a szétválasztó észlet a valódi, a fogalom igazságát kifejező, melyben alany és tulajdonitmány egyenlők, mert a fajok lényege a nem, az egyedek lényege pedig a faj s a nemi általánosság a faji különösség által az egyedben va-

lósul meg. Ebből újra meg újra kitetszik, hogy az észlet nemcsak gondolkodásunknak, hanem a létnek is formája, mert az szükségképeni, hogy a következtetés, mint értelmiségünk alanyi működése, a dolog saját szükségességét adja elő, de a fogalom egységét annak különbségeiben teljesen és indokolva, közvetítve az észlet tárja ki, nevezetesen a szétválasztó észlet a kifejlett fogalom, az közvetíti a szükségességet minden irányban, benne a fogalom összehasonlítja magát saját valóságával s a terjedelemnek a tartalom szabja ki határait.

A szétválasztó észlet a fogalomnak teljes megvalósulása, mivel az egyest ennek faja által a nemmel megvalósítja. A természet és a szellem teremtő ereje mindenütt ugy nyilatkozik mint az okbeliséget magában foglaló észlet.

Az előadottakból világosan kitűnik, hogy a fogalom eszményisége a létnek valóságos alapja, s ha ez, ugy a logicának lehetetlen a tant a létről a maga köréből kirekeszteni. És megfordítva, lehetséges-e, létezhető-e a lét, a valóság a logikai határozottságok, a logikai gondolhatóság nélkül? A formai logica magakénytelen, legalább nem egyenesen, bevallani a gondolkodás és a lét egységét, midőn be kell ismernie, hogy a létet másképen nem gondolhatja mint a gondolkodás formáiban.

A speculativ logica is azt tanítja, hogy a logikai határozottságok csak formák, annyiban hogy egyelőre a lét közelebbi tartalmára nincs tekintettel; de ezen formák nemesak alanyi, nemesak tárgyias, hanem egyáltalános formák, formái ugy a létnek mint a gondolkodásnak. Ha a formai logica minduntalan azt mondja, hogy a logica a gondolkodás törvényeinek tana, ezen felfogásban a helyes az, hogy a gondolkodásnak megvannak saját, egyáltalános határozottságai; és ha ezekben ugy jár el, mint sajátjaiban, akkor szabad, helyes és következetes. De ezen határozottságok, melyekben a gondolkodás az igazság formájáról bizonyos, a létnek is formái. A fogalom ezen természete okozza, hogy leírása nehézségekkel jár. Gondoljunk mi bármely concret tartalmat is, tüzzük ki gondolkodásunk tárgyául a legtartalmasabb jelenségeket, midőn így gondolkodunk, viszonyunk természetesen alanyi; de azt is fel fogjuk fedezni, hogy az ily tárgyokban vannak p. o. ilyen határozottságok, gondolatok: egység, különbség,

ellentét, ok, nem, faj stb. A természetbuvár szól a vegytanban a savról és aljról, a csillagászatban a központi és a körületi világtestről. Itt tehát van ellentét. Az ellentét categoriáját nem ő képezi bele az általa vizsgált tárgyakba. A tartalom melyet gondol, maga is tárgyilag logikai, mert a lét, a valóság a logikai momentum nélkül egyáltalában lehetetlen.

Szólottunk eddig a fogalomról, iteletről és az észletről, hogy a formai és a speculativ logica közt mindenekelőtt ott emeljük ki a különbséget, hol a kettő legközelebb áll egymáshoz. De feladatunk, t. i a logica fogalmának megállapítása, ezzel még nincs megoldva, mert ha a logikai határozottságok ugy gondolkodásunknak mint a létnek is formái: ebből természetesen következik, hogy a speculativ logica kénytelen a lét fogalmát is fejtegetni. Tan a létről általában azon tudomány, melyet Aristoteles óta metaphysicának nevezünk, oly tudomány, melynek már ha pusztá nevét is hallja a tudomány történetében és a bölesészetben járattan ember, gúnymosolyra gerjed. Mért teszi ezt, erről tiszta tudata nincs, rá nézve elég ok, mivel azt hallotta, hogy a metaphysica elavult tudomány, hogy annak megértése legnehezebb vagy épen lehetetlen, hogy az csak szakbölesészeknek való, kiknek elég idejük van a szörszálhasogatásokkal, azaz a tudományos kincs honán kívül eső allotriákkal foglalkozni. Az ily emberek itélni akarnak tudományos feladatokról minden, a tárgyhöz megkivántató tanulmányozás és komolyság nélkül, még pedig azon igénynyel, hogy az igazság részükön van, azon büszkélkedő érzettel, hogy ők azon, mi a tudományban egyike a legfontosabb kérdéseknek, mi az alapok alapjára vonatkozik, már túl vannak, mintha azon szegényes s csak a halomlás útján betanult állítás már a metaphysicának megezőfó-lása vagy épen valami új bölesesség volna!

Hogy a speculativ logica a metaphysicát mint egy részt magába felveszi, e pontra nézve teljesen különbözik a formai logicától. Ha mi tehát a logica fogalmát ugy akarjuk megalapítani, hogy folytonosan tekintettel vagyunk a formai logicára, mint mely közönségesen el van terjedve, most épen azon pontra kell irányozni figyelmünket, hol a két irányu felfogásra nézve az eltérés teljes. A formai logica csodálko-

zik azon, mikép lehet a metaphysicát vagyis tant a létről a logica egy részévé tenni. Hogy részéről a csodálkozásra, a közönséges tudat részéről a metaphysica lenézésére nincs ok, erről meg fogunk győződni, ha a metaphysica tartalmát röviden előadjuk, noha a tekintetet az előítéletekre a tudományos szempontnak alárendeljük.

A *metaphysica* tudomány a létről általában s mint a speculativlogicának egy része, megelőzi a fogalomtant. Hogy jutunk el ezen tudományban az elvont, az általános, a tiszta lét gondolatához, e nehéz kérdés bővebb fejtegetésének helye ott van, hol a speculativ logicát mint teljes rendszert módszeresen fejtegetjük. Itt röviden elég legyen annyit megemlíteni, hogy a tudományban már túl vagyunk az alany és a tárgy ellentétének határán. Az ily ellentétől szabad gondolkodás midőn magát meghatározza, a lét fogalma az első, melyet magában talál mint saját határozottságát s melytől magát megkülönbözteti. Itt tehát a gondolkodást úgy kell tekinteni, mint mely már szabad azon feltételektől, melyek kívántatnak a tudat philosophiai képzettségéhez, azt úgy kell gondolni, hogy szabad mindazon határozottságoktól, melyeket magából megaspítani nem képes. Szóval itt semmit sem teszünk fel mint magát a gondolkodást, ez pedig mint mondtuk, a létet magában foglalja vagy: mint alanyilag Descartes mondaná: *cogito ergo sum*, mely tétel által az újkori bölesészet megalapítója a lét bizonyosságát a gondolkodás önbizonyossága által akarta közvetíteni, mert mindenben kételkedhetem, de gondolkodásomon nem kétekedhetem, minthogy a kétely is gondolkodás és valamint gondolkodásom tölem elszakíthatatlan, szintoly elszakíthatatlan a lét a gondolkodástól.

Tehát a lét a philosophiai tudományok kezdőpontja, a lét mint minden a világon levő és létezhető dolognak, tárgynak tulajdonitánya. A létben, mint ilyen fogalomban semmi felfoghatatlan, megfejthetetlen nincs, mert azt minden más fogalmaktól megkülönböztethetjük és saját különbségeire felelemezhetjük, mivel a lét nemcsak ilyen határozatlan, hanem egyszersmind magában is közvetlenül így vagy úgy van meghatározva. A lét mint közvetlen határozottság a *minőség*, jobban mondva *miség*. A metaphysica azt nem fej-

tegetheti, hogy a minőségi lét mint *mi* van meghatározva, hanem csak azon szükségességet mutatja ki, hogy a létet okvetlenül mint *mi* nőségit kell gondolni. Midőn pedig a lét mint *miség* magában van meghatározva, ezen határozottság, mint mivolt által különbözik más szinte minőségileg meghatározott létől. A *miség* meg nem változhatik a nélkül, hogy a lét mássá ne legyen. Ellenben azon határozomány, mely iránt az általa határozott lét annyira közönyös, hogy azon határozottság változtával a lét meg nem változik — a *mennyiség*. A mathematica is úgy fogja fel a mennyiséget, hogy azt vég nélkül lehet kisebbíteni és nagyobbítani. De nincs mennyiség hanem csak olyan, mely minőséghez van kötve, és nincs minőség, hanem csak olyan, melynek mennyisége, nagysága van. Tehát a minőségi levő csak viszonylagosan közönyös saját mennyiségi körülhatárolása iránt, mert a mennyiség határa a *miség*. Ha tehát a mivoltot a mennyiség és a mennyiséget a mivolt határozza, a lét igazi és coneret mint a *miség* és a mennyiség egysége. Ezen egység a *módosulat*. Minden meglevő csak így való. Így a lét *miség*, mennyiség és módosulat. Ez az *ontologia* tárgya.

Miség, mennyiség, módosulat változhatnak s a lét tényezőinek ezen folytonos változása a lét sajátos természeté, fogalma. De van valami, mi a lét tényezőinek ezen folytonos változásában a maradandó és a változhatatlan alap. Ez a *lényeg* (*ousia*, essentia, Wesen) a létnek mint minőségnek, mennyiségnek és módosulatnak igazsága, az ezeket mint tényezőket magában foglalja és megalapítja, ezek a lényeg nélkül lehetetlenek s nem is elegendők a lét fogalmának megértéséhez, mert a lét megkülönbözteti magát mint alapot és mint jelenséget. Csak ha a lét különféle tulajdonságait a lényeg egységébe fogjuk össze, nyugtat meg minket ismeretünk, de sokszor hosszú idő kívántatik, míg a már felismert határozottságok sokaságát a lényeg egységének mélyében felfedezzük. A lényeg a meglevők különbségeinek egysége. Ha tehát beszélünk p. o. az ember, a művészet, az állam lényegéről, ekkor azt értjük, hogy az ember, a művészet, az állam lételéhez tartozó valamennyi jelenséget egységben, azaz belső

szükségképeni összefüggésben, mint az egy alaptól kikeltetket kell gondolni.

A lényeg a lét folytonos változásaiban a magával egyenlőn maradó egysége a létnek. Ez az *azonosság*, a lét azon egyenlősége magával, melyben megvan a vonatkozás a különbségre. Egyszerűség, egyenlőség magával, egyneműség, ellenmondáshiány, mindezen kifejezések az azonosságot különböző irányban fejezik ki. A lényeg mint a lét egysége valamennyi különbségeit mint oly sajátosság hatja át, melyre nézve azok megegyeznek, összefüggnek, összetartoznak vagyis azonosok. P. o. az anyag lehet specificálva mint szerves vagy nemszerves, lehet hogy alakja rendes, lehet hogy rendellenes, lehet a mozgás, lehet a nyugvás állapotában, lehet sötét, lehet világos, lehet fent, lehet lent, lehet szilárd, lehet cseppfolyós vagy terjengős. De az anyag lényege a létnek mindezen módosulataiban, különfélesegeiben magával mindig egyenlő és ugyanaz, t. i. bir súlylyal és kiterjedéssel minden irányban. Az azonosság tehát a gondolkodás szükségképeni problémája.

Ha a lényeg a lét különfélesegeiben magával mindig egyenlő, ha az a lét különbségeit átható és összetartó egység, ezért a lényeg az azonosság mellett egyszersmind *különbség* is, s a mi szükségképen összefügg egymással, az szükségképen különbözik is egymástól.

A lényeg különbségének van három alakja. Minden meglevő közvetlenül különbözik minden mástól. Ez a *különféséség*. Különféséség nem a lényegnek, hanem csak a lényeg külvalóságának különbsége p. o. hegy, erény, költemény, vagy ezen hegy és ezen hegy. A lényeg egysége által közvetített különbség az *ellentét*, hol a különbözők magok különböztetik meg magokat, p. o. a vonal egyenes vagy görbe, az ember nemre nézve nő vagy férfi. Ez a benső különbség, melybe a lényeg saját egységéből maga megy át, szükségképeni is, mert nélküle a lényeg mint meglevő nem létezhetnék, határozott is, mert az ellentettek maguk által kölcsönösen vonatkoznak egymásra. A lényeg, mint magával azonos, saját ellentéteiben tételezi magát és ezeket ismét a maga azonosságára visszavezeti. Az ellentét tagjai tehát mint az egy

lényegnek két határozottsága nem két lényeg, hanem egy. Ha ellentétes határozottságok egyben vannak meg egyszerre, ez az *ellenmondás* (coincidentia oppositorum) a különbség harmadik és legfelsőbb alakja.

A formai logica és a rideg értelem az azonosság szempontjából azt mondja, hogy minden magával egyenlő s két egymással ellenkező tulajdonitmányok közül az alanyt csak az egyik illeti meg s nem egyszersmind a másik is. Kik így gondolkodnak, azok ragaszkodnak az azonosság törvényéhez s úgy vannak meggyőződve, hogy ennek megsemmisítésével a gondolkodás elvesztené minden biztosságát. Az így gondolkodók gondolkodásában a helyes törekvést el kell ismerni, mert p. o. a szép nem lehet rút is, a jó nem lehet gonosz is egyszersmind. Tehát hogy fogalmaink közt zavar ne támadjon, az azonosság elvét, mint helyes gondolkodásunk kriteriumát meg kell tartani. Az tehát helyes, midőn a formai logica azt kívánja hogy gondolkodásunkban magunkkal ne ellenkezzünk. Ez a lényeg egységének szempontjából teljesen igaz ugyan, de nem igaz az, hogy ellenmondás általában nincs, nem igaz ha tekintjük a lényeg saját különbségét, mert ebben megvan nemcsak a különféséség, hanem egységén belül az ellentét is, s ez alapon beállhat a meghasonlás lehetősége, még pedig lehetséges az ellenmondás a lényeg és ennek külvalósága közt, és lehet, hogy a lényeg önmagával ellenkezik. Kell ugyanis hogy a lényeg mint egyelőre még csak képesség (potentia) saját cselekvékenysége által megfelelő módon jusson a külvalóságra. Itt a meghasonlás azon ellenmondásban áll, hogy az, minek a lényeg természeténél fogva kell lennie, még mint külvalóság nincs tétlezve. Ezen ellenmondásban rejlik a lényeg azon erélye, hogy ezen nem kellő állapotot megszüntesse. Ily ellenmondás termékeny, lenni kellő s az mindenütt van ott, hol van élet, kifejlés, cselekvékenység, p. o. a szellemnek minden teremtő működése azon ellenmondás legyőzésén alapszik, melyet saját lényege szül, midőn ez a külvalóságra törekszik jutni. De lehetséges az is, hogy midőn a lényeg a fejletlen állapotból a fejlettre törekszik, ezen törekvés valamely okból nem sikerül, ekkor a lényeg külvalósága szemközt a lényeg egységével tagadó s a lenni kellő,

tevéleges, rondes kifejlésnek ellenkezője áll be, t. i. munkáságának eredménye az, hogy lehetetlenné tette valóságát. Ekkor visszás irányú termékenységével magát rombolja le s szül fogalmának meg nem felelő valóságokat, mert a lényeg tevéleges tartalma tagadó, nem kellő irányban működik. Minden rútság, alaktalanság, ferdeség, torzalak, betegség, örültség, gonoszság, elfajzás, rendellenesség innen származnak. Mindezek a lényeg tevéleges tartalmának oly megsemmisítése, melynek nem kell lenni. Az ily romboló ellenmondás tehát minden lényegben előállhat, noha nem szükségképeni hogy bekövetkezzék. De az ily ellenmondást tagadni nem lehet, az tényleg létezik, azzal tetteleg nagyon is sokszor találkozunk s csak arra nézve lehetséges az ellenvetés, hogy azon ellenmondást, melyet feljebb termékenynek neveztünk, lehet-e ellenmondásnak tekinteni? A romboló ellenmondás munkáságának minden ferde, torz eredményeivel együtt azonban mint tagadás a lényeg teremtő és tevéleges hatalmával szemközt csak másodszülöttség, mely a lényegnek mint tevélegesnek eredeti erejét ellenkező irányban tételezi s azt elősdi, elfajzott szüleményeibe változtatja át. Ha az ily ellenmondást csak tapasztalatilag vesszük fel, mint azt teszi a formai logica és más tudományok meg a tapasztalati tudat is, úgy azt megérteni nem lehet. Annak természete a lényeg elferdítésének meg nem oldása. De a lényeg ellenmondásban állhat önmagával is saját ellentétének alapján, midőn másként és másként megvalósulásai egy pontban találkozáván egymással összeütőköznek. De az egymással küzdők kibékülhetnek, mivel mind a kettőt egy lényeg hozta létre s a dolgok célja nem a meghasonlás átka, hanem a magával kiengesztelt lényegnek azon összhangzata, mely az ellenmondást legyőzte. Ezekből kitészik, hogy az ráfogás vagy elferdítés, vagy hiányos felfogás azt mondani, hogy a speculativ logica az ellenmondást kiáltotta ki a bölcsészet mozgató elvének, noha tagadni nem lehet, hogy némely, a legújabbkori bölcsészet terén mozgó írók előadásának modora azon ellenvetéshez elegendő okot szolgáltatott.

Hanem az ellenmondást a speculativ logica igen is helyesen és alaposan tanítja mint olyat, mely a lényeg öncse-

lekvékenységből kifejlődhetik és hogy az a tapasztalati valóságba tetteleg belép, azt a természet, és a történet, meg a mindennapi élet számos tényekkel elegendőképen bizonyítja. A romboló ellenmondás, mint láttuk, a lényeg tevéleges, lenni kellő tartalmát megsemmisíti, ezt ferde, lenni nem kellő irányban működteti. Van nem egy tudomány, melyben az ily ellenmondás mint kiegészítő rész szerepel s mely nélkül azon tudományokat teljesen megérteni nem lehetne, de ezen tudományok is azon ellenmondást úgy kénytelenek feltüntetni, mint azt feljebb előadtuk, t. i. hogy az a lényeg teremtő és tevéleges hatalmával szemközt csak másodszülöttség és hogy azt a lényeg fogalma mint semmist elítéli s mint magával szemközt tehetetlent, széthangját diadalmasan a maga összhangjába beleolvasztja. Azon tudományok, melyek a romboló ellenmondással kénytelenek foglalkozni: a jogi és az orvosi tudományok, a vallás, az erkölctan és a szépészet. Ezek mindegyike oly triasban mozog, mely szerint az első tagot a lényeg eredeti és tevéleges hatalma, a másikat ennek elfajzása, ellenmondása, a harmadikat pedig ezen ellenmondás legyőzése képezi. P. o. a theologia szól a szentségről, bűnbeesésről és a megváltásról, a szépészet a pozitív szépről, a rátról, a comicumról; az orvosi tan az egészségről, a betegségről és a gyógyításról; a jogtudomány a jogról, a jogsértésről és a büntetésről. De honnan ered alapjában a második, a romboló tag, az ellenmondás, a rossz, a tagadás, ennek utolsó alapját ezen tudományok nem nyomozzák, annak ki-nyomozása pedig a tudománynak elkerülhetetlen feladata. Ezt teszi a bölcsészet s így a tudományoknak e tekintetben is jó szolgálatot tesz. Az ellenmondás eredete, mint láttuk, a lényeg külvalóságának szabadsága, azon viszony, melyben a lényeg egysége külvalóságára való kifejléséhez áll s egy alannak épen ezen ellenmondás lehet tulajdonitánya. Más tehát az ilyen ellenmondás mint a *contradictio in adjecto*, hol a tulajdonitmány az alanyt megsemmisíti s minnek tartalma a semmis, a képtelen, p. o. *circulus quadratus*, vaskarika fából, élőtetem.

A különbség mint ellentét és ellenmondás visszatér a lényeg egységébe s a lényeg mint egysége az azonosságnak és a

különbségnek az *alap* s a mit megalapít, az az *eredmény*. Az eredmény az alaptól áll elő, tehát ebben benne rejlik. Az alap az eredményhez képest a képesség vagy *belső alap*. Mi az alaptól nincs előképezve, az mint eredmény be nem állhat s így az alaptól és az eredményben ugyanazon tartalom van. De az eredménynek mint meglévőnek van viszonya más meglévőkhöz s ezek közvetítik hogy az eredmény az alaptól előálljon. Ezek a *külső alapok* vagy *feltételek*. Nem a feltételek szülik az eredményt, de azok nemléte nélkül az eredmény be nem áll. Az eredmény megszületéséhez szükséges egy a *belső alap* vagy a *képesség*, mint a *külső alap* vagy a *feltételek*, s mivel az eredmény a kettőn nyugszik, a kettő együtt képezi a *feltevést*.

Mi az alaptól a feltételek segédelmével ered, az létezik. A *létezés* tehát megalapított vagy közvetített meglévő s ennyiben különbözik a közvetlen meglévőtől. A *létezésbe* átment s a *külvalóságra* fejlett lényeg a *jelenség*. Mivel a lényeg az, mely a létezésbe átment, ezért a lényegnek a jelenségben okvetlenül meg kell lenni s így áll a lényeg és a jelenség egysége. De mivel a létezés támad és enyészik, ezért a jelenséget mint sokfélést és változót a magával mindig egyenlő lényegtől meg kell különböztetni. Ez az alapja annak, hogy a jelenséget a lényeggel majd egyenlővé tesszük, majd pedig értékét ezzel szemközt leszállítjuk.

De a jelenség csak a magukban határozódó egyek sokaságában lehet.

Ezek a *dolgok* vagy *lények*. A megjelent lényeg a dolgok sokaságát képezi. A dolog úgy magában határozódó mint egyebekre vonatkozó. E vonatkozásban kifejezésre hozza a rajta született különbségeit, határozottságait. Ezek a *tulajdonságok*, melyek mint különbözők, egymás irányában közönyösek s mégis mint a dolog tulajdonságai, benne annyira egyek, hogy az egyiknek megváltoztával megváltozik a másik is.

A dolog, tulajdonságainak különbsége által határozatik meg. Ennél fogva a dologban megjelent lényegnek mint határozható *anyag*-nak vagy *tartalom*-nak ellenében a tulajdonságok mint alakítók képezik a *lény alakját*. Ezért a dolog anyagnak és alaknak egysége s alakatlan anyag ép oly

keveset létezik mint alak, mely az anyagon nem találta megtestesülést, mely tartalom hiányában volna, miután a lényeg csak úgy képes a külvalóságba belépni, hogy mint anyag megalkul. Mit alaktalannak mondunk, az csak viszonylagosan ilyen, t. i. hogy kellő vagy határozottan kifejtett alakja nincs, mert alak általában azon határ, melylyel a jelenség szemközt más jelenséggel bír és ezen határt a jelenségben az ő lényege mint tartalma hozza elő. Tehát az alakot maga a lényeg alkotja és ennek határozottságai s ezért a dolog alak oldalát annak anyagi vagy tartalmi oldalának előnyére lenézni helytelen; helyes csak akkor, ha a dolog tartalmának meg nem felelő vagy vele épen ellenkező alakja van.

A dolgok tulajdonságaik által kölcsönösen vonatkoznak egymásra, miközben és miáltal megváltozhatnak és elenyészhetnek, holott maga a lényeg mint a múlt dolgok alapja, változatlanul megmarad s belőle más példányok keletkezhetnek. A dolgok a halhatatlan lényegnek halandó oldalai.

Mivel a lényeg magával szükségképen egyenlőn megmarad, holott jelenségei a folytonos változásban egyenlőtlenek, ezért a lényeg jelenségeinek *törvénye*. Törvény alatt mindig a lényeget mint változhatatlanul megmaradót értjük szemközt ennek végtelen sok és változó jelenségeivel, melyekre épen azért ruházzuk a *tünemény* nevet, hogy kifejezzük mulandóságukat. A lényeg nélkül a jelenség nem létezhetne, tehát ebben tételezve van s minden jelenségben az egy természete szerint nyilatkozik. A lényeg mint valamennyi jelenségeinek az egy és változhatatlan törvénye, minden jelenségeiben kivétel nélkül ugyanaz. Az eltérés a törvénytől *anomía*. A gépi és a vegyészvilágban lehetetlenek a törvényellenes tünemények, ellenben a szerves természetben ez már lehetséges azon viszonylagos szabadsági processusnál fogva, mely szerint az egyes lények megalakulnak, a szellem világában pedig lehetséges a teljes eltérés a törvénytől, mivel a szellem tudatosan ellenkezik a maga lényegével. A törvény minden tüneményeiben egyenlő módon hatályos, holott a tünemények vele szemközt mindig és mindenütt mások és mások. Egymással egyenlők azok annyiban, hogy mindegyikben ugyanazon törvény mint noumenon jelenik meg, p. o. min-

den fénysugár egyenlő sebességgel mozog s mindegyiknek ereje ugyanazon mértékben fogy. De minden tünemény minden más tüneménnyel szemközt egyenlőtlen, mivel mindegyik, mint ezen bizonyos létezés saját módja szerint lett közvetítve. Magától értetődik, hogy a tünemények lényegük szerint különböznek mint természetiek és szellemiek. Az egy törvénynek valamennyi tüneményei egyenlőtlenek azért, mivel mindegyik más térben és időben születik és él, mivel mindegyiknek keletkezése sajátos és mivel mindegyiknek létezése feltételezve van az őt megelőző és a rá következő tünemények sora által. A törvény, mint értelmi, érzékfölötti, mint noumenon a maga feltétlen egyenlőségében szemközt a tüneménnyel nyugodt és örökkévaló, holott a tünemény vele szemközt a maga egyenlőtleniségében változó, nyugtalan, mulékony. Épen ezért a különbségeknél megállapodó értelem beszél a tünemények és a törvényeknek mint egymással szemközt álló két birodalmáról. Ezen ellentét alapja az, hogy a különbség törvény és a tünemény közt valódi s a tudományok, különösen a természettaniak, azon ellentétre nagy súlyt fektetnek. Mindemellett is az ellentét nem az utolsó, melynél a tudományos felfogás megállapodhatnék, mert igaz az, hogy a tünemény csak úgy lehetséges, ha a törvény benne tetteleg megvan, miből természetesen következik, hogy a tünemény a törvénytől lényegileg azonos, és hogy az, mi az egy nemhez tartozó tüneményt a tüneménytől megkülönbözteti, rajta lényegtelen. De ezen lényegtelen, mi az esetlegességek összetalálkozásából eredményeztetik, igen is az, mi a tünemény fogalmához tartozik s azt mulandóságában úgy minden más tüneménytől mint a törvénytől megkülönbözteti. Ebből világos, hogy a törvényt nem a tüneményeken kívül és ezek megett, hanem bennök kell keresni, s a természetbuvár is bizik abban, hogy a tüneményekben az ezeket meghatározó törvényt fel fogja fedezni. A lényeg valójában nem oly előkelő, hogy a tünemény végességébe be nem bocsátkoznék. Ez oly tét, melyhez lelkesítő, emelő reflexiókat lehetne kapcsolni nemcsak erkölcsi, szépiészeti, vallási, hanem természettani szempontból is.

A törvényben és a tüneményben tehát a lényeg magára

vonatkozik mint jelenségre s a jelenség magára vonatkozik, mint a lényegre, tehát az összefüggés köztük elválhatatlan. Ez oly viszony, hol az oldalak egyike egyszersmind a másik is. *E viszonyt lényegesnek* nevezzük, mert a viszony oldalai oly szükségképen vonatkoznak egymásra, hogy ha az egyik adva van, adva van a másik is. Hol ezen viszony fogalma legteljesebben valósul meg, ott a viszony legmagasabb. A megjelent lényeg, egység, mely különbségeit magában foglalja. Ez által úgy mutatkozik, mint *egész*, különbségei pedig mint *részek*. De az egésznek viszonya a részekhez és megfordítva csak külső, mert a rész az egészből kiemelve lehet egész és az egész más egészszel összefoglalva lehet rész. Osztani és összesíteni lehet vég nélkül, ennek csak azon valóság szabván határt, melyen azon munkásság végrehajthatik. A viszony ezen külsősége kijavíttatik az *erő és nyilatkozatainak* viszonyában, mert az erő teljesen befoglalattatik a nyilatkozatban s az erő ismételve nyilatkozhatik. Az erő maga a lényeg azon határozottsággal, hogy a jelenségben nyilatkozik. Az erő nyilatkozik a lényeg törvénye szerint, mely tartalmát képezi. Természetes, hogy az erő fogalma az eddigi kategóriákat mind egyesíti magában s vonatkozása kifelé ép azért oly sokoldalú. Minden való lényegiségeket lehet mint erőket tekinteni s ezért beszélünk súly-, élet-, pénz-, értelmi erőkről stb. A lényeg az erőben a jelenség, a mint a maga külsejének belseje, a külső pedig ilyen csak annyiban, hogy benne a belső kifejezve és tetelezve van. A belső megvan a külsőben mint ennek tartalma, a külső pedig azon forma, mely nélkül a belső meg nem jelenik. A belső a lényegnek megalakító ereje, a külső ezen működés eredménye. Ezen kölcsönösségben egyik oldal a másik is, mindegyik önmaga által áthajlik a maga ellenkezőjébe. Mivel a külső és a belső egy valóság, elég alapunk van, hogy a külsőből következtessünk a belsőre.

A lényegnek eddigi határozományában mindig mutatkozott azon eredeti fogalom, hogy a lényeg, alapja a maga jelenségének, tehát ezzel lényegileg egy s a különbség csak formai, mert a jelenség a megszületett, a külvalóságba átment lényeg. De az alapfogalomnak ezen ismétlődése annak módosulataiban, egyszersmind felfelé haladó fokozás is úgy mi a

viszony két oldalának ellentétét, mint ezen ellentét összeolvasztását, egységét illeti. A lényegnek és jelenségének ezen egysége a *valódiság*, mert a belső és a külső viszonyának igazsága kölesönös átmenete a belsőnek a külsőbe, mint megfordítva. Ezen átmenet mint cselekvékeny egysége a belsőnek és a külsőnek a valódiság s az eddigi kifejlésnek minden eredménye ezen kategóriában foglaltatik össze.

Valódi a lényeg azon közvetítés által, hogy lényeg és jelenség egységet képeznek. Természetes tehát, hogy a valódiság fogalmát meg kell különböztetni a valótól (*reale*) és a léteztől, mert a valódiság a lényegnek valósága, holott való lehet a bűn, egy esztelen cselekedet, a természetben az elfajzások, korcs alakok. Ilyenek épen azt mutatják, hogy a jelenség ellenkezhetik a maga lényegével, ezekben tehát a lényeg pozitív tartalma meg van semmisítve. A valódi más szóval azon fogalom, mint midőn p. o. Spinoza a substantiáról azt mondja: *est illud ens, cuius essentia involvit existentiam*, vagy az, mit Plato így fejez ki: *οὐτως οὐ, νερα εἰστένς*. A valódiság tehát lényeges, de nemcsak lényeg magában véve, hanem egyszersmind a tétélezett lényeg, vagyis a maga teremtő, lenni kellő alapjával azonos jelenség. A közönséges életben sokszor helyesen beszélünk ezen kategóriák belső összefüggéséről, midőn p. o. úgy fejezzük ki magunkat, ez valódi ember; ellenben a tudományban elkövetjük azt a hibát, hogy a kettő közti belső összefüggést szétszakítjuk. Az egyik gondolkodási irány csak a magával mindig egyenlő lényegnek tekinti igazi létnek s ezzel szemben a jelenséget lényegtelennek, csekélynek, megvetendőnek; a másik irány csak a jelenséghez tapad s a lényegnek, a dolgot magában véve felismerhetetlennek tekinti. A *sophistica* előtt a jelenség merő látszat. Ezen, a kedélyt és az elmét minden tartalomtól megfosztó, a világot sivatagnak tekintő sivár gondolkodási irány előtt nincs semmi feltétlen, egyáltalános, lényeges, valódi, hanem csak merő viszonylagosságok, melyek egymás irányában egészen közönyösek s az egyének felfogása szerint czél és vég nélkül változhatnak. De a jelenségben a lényeg nyilatkozik, az jelenik meg benne.

Ha tehát a mi korunkban egy bölcseész azt mondta,

hogy minden valódi észszerű és minden észszerű valódi, ez azt bizonyítja, hogy a valódiság fogalmát helyesen fogta fel, hogy az eszt a valódiságban felismerte és hogy helyesen ítélte, midőn az észszel ellenkező valót, ha annak a tapasztalati világban még oly terjedelme is van, úgy tekintette, hogy az miolta miatt a semmiségre van kárhóztatva. Miből kitétszik, hogy azon bölcseész azt, mit róla állitanak, természetesen azok, kik őt soha nem tanulmányozták, és kik viszonyát a világszellemhez nem is sejtik, soha sem mondotta, hogy a mi van, vagy a mi létezik, az észszerű.

A valódiságban meg kell különböztetni a ható képességet és a ható, teremtő működés eredményét — a ténnyt. Az első a *lehetőség*, a második a *ténylegesség*.

A lényegnek, hogy valódivá legyen, mindenekelőtt lehetőnek kell lenni. A lehetőség még nem valódiság ugyan, de oly állapot, mely a valódisághoz bírja a megkívántató feltételeket, mely tehát már a valódiság körében fekszik, az tehát ható erő, mint azt a nyelvek is jelzik: *δυναμὴς*, *possibilitas*, *Möglichkeit*. Ezért a lehető egyjelentésű az anyaggal azon aristotelesi értelemben, hogy anyag az, miből valami lesz, ha a kedvező feltételek mellett a megfelelő alakot felveszi. Ellenben lehetetlen az, minnek hatályos feltételei nincsenek, vagy ilyenek ellene dolgoznak. A létezés addig kérdéses, kétes, még csak lehető. Hogy lesz-e belőle tény, attól függ, vannak-e hatályos feltételei. Mi a lehetőség határát szűkebbre összeszorítja, azok a befejezett tények, melyeket a lényeg mint lehetőség feltesz s melyek nélkül lehetőségét a valóságra nem emelhetné. Az adott valóságok közvetítésével csak ezen lehetőség valósíttatik meg. A lehetőség feladat, a feladat megoldása a bekövetkezett tény, mely a meglett valódiság vagy ténylegesség. Mivel a tényleges a teljességre fejlett lehetőségnek megvalósulása, az szükségképeni, mert létezése lényegéből származik. De ha azt vesszük tekintetbe, hogy a lehető csak a kedvező feltételek és a körülmények kellő összehatása folytán lett ténylegessé, ezek pedig mások is lehettek volna, és lehetnek, úgy a tényleges létezése *esetleges*. Tehát az esetlegesség ki nem zárja a szükségességet, de ezen szükségesség csak külsőképeni, viszonylagos. Maga a lényeg mint tényle-

gesség; szükségképeni, s a viszonylagos szükségesség csak azon oldalról tapad hozzá, hogy minő irányban lehet a magában lehető lényegből ténylegesség. Az a valódi, mi saját lehetőségének alapján fejlett tényleges létezésre s ez teljesen szükségképeni. Ez pedig a lényeg. De miután ez a tényleges létezésre csak bizonyos feltételek mellett jutott el, melyek mások is lehettek volna, ebből látszik, hogy az esetlegesség magában nem létezhetik, az csak a szükségképenin jöhet elő és valójában elő is jö. Ugyanis a lehetőségek országa egyetlenegy tényben sínes kimerítve, tehát minden ténnyt oly lehetőségek vesznek körül, melyek benne nem rejlenek; de vele találkozhatnak, beléje kívülről hathatnak és azt módosítják. Épen ez az esetlegesség. Mi a ténylegest szülte, az belső lehetőség, az a lényeg ereje; ellenben mi abba kívülről behat, az esetleges, mely a külső lehetőségből ered és minden ténynyel találkozhatik. Ha a vihar a fát eltöri, ez magában véve nem esetleges, mert itt oly gépi erő hatott, melyet meg lehet érteni, esetleges az a fára és a viharra nézve, mert a fa nem tartozik a vihar, és a vihar nem a fa lényegéhez. Az esetleges teszi azt, hogy a tényleges saját lényegének körén belől oly sok új meg új különbségeket mutat. A mi valódivá lett, az ilyené lett ugy a lényeg belereje, mint a körülmények közrehatása folytán, az egyik vagy a másik tényező elhagyásával a ténylegesség meg nem születik. Az első a szükségességnek, a másik az esetlegességnek forrása.

A ténylegesség szükségképeni, de csak viszonylagosan, mennyiben a körülmények, melyekből eredett, tetteleg mások nem voltak, holott ezek lehetőek lettek volna. Ellenben a teljes valódiság az, mely egyáltalában szükségképeni. Az ilyen szükségességnek így kell lenni, az másképp nem lehet, az azon lényeg, melynek semmi más alapja nincs, mint önmaga, az azon alap, melyből minden viszonylagos szükségesség ered, azon törvény, mely a jelenségek sokaságában feltétlenül érvényül. Szükségképeni-e oly érzékileg szellemi lény, mely gondolkodik és akar, szükségképeni-e az ásványok, a növények világa? Egyáltalában szükségképeni, ezeknek nem lenni lehetetlen. Szükségképeni volt a mohácsi csata, a bécsi congressus, ha tekintjük az akkori előzményeket, körülményeket, de

ezek másképpen is megalakulhattak volna, s ekkor a mohácsi csata, a bécsi congressus elmarad.

A szükségesség mint egyáltalános valóság a lényeg mint *állag* (substantia). Az állag, hogy létezzék, más lényeg létezésére nem szorul, az maga által létezik. *Est a se*. Az azon szükségképeni lényeg, melynek fogalma magában zárja létezését, *ens, cuius essentia involvit existentiam, sive cuius conceptus non nisi qua existens cogitari potest*. Ezen fogalmat általában kell venni s nem úgy, mint Spinoza, ki alatta csak egy világgállagot értett.

Egy jegőz p. o. állag, mennyiben nem egy más lényeg eredménye. Az állag a maga valódiságának lehetősége, mivel létezésének alapja benne van, mert a lényeg nem más által, hanem maga által van. *Est causa sui*, mint Spinoza mondja, az igen is felteszi a megvalósulásához szükségeseket és azokon uralkodik s különbségei, mint a körén belől létezők, a *járulékok*. P. o. az emberi tudatot nem azon tárgyak alapítják meg és hozzák létre, melyekre vonatkozik, az maga magát teremti elő, mivel az létezésének saját alapja s a tárgyak annak fejlődéséhez csak anyagok.

Az állag *okká* lesz, ha hat, ha saját lényegét magától különböző létezésre hozza, ha egy, tőle különböző valóságot szül, mely noha létele tőle függ, magában is létezik és saját sorsa van. Ezen az okból eredő, de tőle különböző valóság az *okozat*. Az állag ekkor nemcsak magának (causa sui), hanem másnak is oka (causa efficiens) t. i. az okozatnak. És mivel az okozat az állag hatása nélkül nem léteznék, az okozatban ugyanazon tartalomnak kell lenni, mint az okban. De ok és okozat különbözők is, mivel az okozat az októl viszonylagosan független léttel is bír.

De mivel nemcsak az ok szüli az okozatot, hanem az okozat is mint ok képes hatni; ezért ha az okbeliséget végig gondoljuk, eljutunk a *kölcsönhatás* fogalmához. A kölcsönös hatás fogalmában egy állag viszonyba lép más állaghoz, hol az egyik a másikat épen úgy meghatározza, mint általa meghatároztatik. Az állag, mely a hatást mint okozat a ható állag részéről befogadja, erre mint ható állag visszahat s így ezt okozattá teszi. Tehát mindegyik cselekvő és szenvedő. Az

éleny a vasat megrozsdásítja, a vas tehát szenvedő, az éleny cselekvő, de mivel a vas is az élenyt átváltoztatja, a vas cselekvő, az éleny szenvedő. A kölcsönös hatásban tárul fel a lényeg igazi mélye, mert szükségessége egyáltalán belsőnek bizonyult be, olyannak, mi csak önmagától függ és nem más-tól, mert az egymásra kölcsönösen ható állagok csak egy állag, minthogy csak a lényegre nézve azonos állagok képesek egymásra hatni.

A metaphysica a lét fogalmával kezdi fejtegetéseit. A lét minőségi, mennyiségi és módosulati. Ezek változhatnak, de a lét közönyös az iránt, ha minősége és mennyisége megváltozik. Ezen magára való vonatkozásának egyenlőségében a lét a maga létezésének alapja, vagyis lényeg. A lényeg azon törvény, mely változatos és különféle jelenségeit kormányozza és az ezekben a magával mindig egyenlő tartalom. A lényeg mint egysége magának és jelenségeinek a valódiság, ez az állagos levő, mely természetének szükségessége szerint hat. De a lényeg hatása ismét okká lesz, mennyiben szükségessége szerint visszahat, tehát a lét magával áll kölcsönös hatásban. De mint kölcsönös hatás, nem létezhetne, ha magában nem volna azon eszményi egység, mely az állagok viszonyát a kölcsönös hatásra már előre meghatározza. Ezen egység a *czél* fogalma, tehát a lényeg sajátosságát a *czél* határozza meg. Így lét, lényeg és *czél* egy egészet képeznek, azokat már Aristoteles így rendezte el, kinél a dynamis, energeia és entelechia nevezete alatt fordulnak elő. Azok a lét meghatározása és felosztása s együtt véve képezik a metaphysica tartalmát.

A mondottakból foly, hogy a *czél* egyelőre még csak lehető, de oly lehető, melynek szükségképen kell lennie és mely mint valóságáról már előre bizonyos lehetőség az okbeli szükségesség által létesül. Az okbeli szükségességben csak annyi fekszik, hogy a meglett, a megtörtént tény másképp nem lehet, mivel minden állag természeténél fogva csak úgy hat, a mint az adott viszonyok között itt és most hatnia épen kell. Ellenben a *czél*beli szükségességben az rejlik, hogy a megtörtént tény másképp nem lehet, mivel már előre másképp nem kell, vagy nem szabad lennie. A *czél* a lényeg mint eszményi vagy egyelőre csak mint gondolat létező ok, mely hatá-

sában magát éri el, eléri azon pontot, mely felé működésének kezdetén törekedett, holott az okbeliségben ezen mintegy előre kiszámított munkásság nincs meg, a hatás ott, csaknem azt lehet mondani, vak. A *czél* tehát a lényegnek vonatkozása a maga létezésére, mint lenni kellőre, úgy hogy megvalósulásának alapjai már előre le vannak téve. A *czél* működésének sajátossága az, hogy az ellentettek megfelelő módon egymásért legyenek, egymáshoz viszonyítottassanak, s ebben különbözik lényegesen a ható ok működésétől, p. o. az állatok és azon elemek, melyekben élniök kell, vagy a szem és a világosság mint megfelelők, szemközt állanak egymással és egymásra utalnak.

A *czél* mint egyelőre eszményi, mint gondolat, noha nem épen öntudatos, feltesz a maga számára egy létet, meglevőt, melynek közvetítése által megvalósul. Ez az *eszköz*, igazán philosophiai szó. A *czél* fogalmából következik, hogy milyen művöltű legyen az eszköz, de egy meglevőnek fogalmából még nem következik, hogy mire használható mint eszköz. A *czél* maga határozza meg a maga eszközt s kell hogy ez amazzal összehangozzék, noha a külső létezés tekintetében attól nagyon különbözhet. Ha a *czél*, mint egyelőre eszményi ok, a maga lehetőségéből átmegy a valóságba, ez a *czél kivétel*. Ha a kivitt *czél* ismét eszközzül szolgál egy más feljebbi *czél*nak, mi ismét tovább folytatódhatik, ez a *véges czél*; ellenben ha a *czél* kivetetik, de másnak nem szolgál eszközzül, hanem csak magára vonatkozik, ez az *ön~~czél~~* vagy *végtelen czél*.

A *czél* fogalma, vagy a *czél* mint egyelőre eszményi ok, a teleologiai munkásság alanya, mint ilyen az tétélezi és szüli a létet mint lenni kellőt, s minden hatásaiban mint a magával egyenlő tartalom megtartja magát. A *czél* munkássága tehát nem olyan, mint az okbeliség, melynek körén belül az ok szül okozatot, és az okozat lehet ismét ok s így vég nélkül, sem olyan, mint a kölcsönös hatás, hol mindkét állag ok és hatás, hanem az teljes egészlet, mely ha a véghez eljut, magát elérte, mert mit a *czél*, mint teremtő mozgékonyosságának tartalmát eszményileg magában rejtett, azt mint kivitt, a külválóságra emeli. Így a *czél* fogalom a lét körében a legfelsőbb. A *czél* előrebocsátja azon létet, melyet megvalósítására

eszközképpen felhasználás az ily valóság nem ugyan általa, de végette van. A cél-fogalom alapítja meg azon foksorozatot, melynek körén belül az alsó fok a felsőhöz úgy viszonylik, hogy a felsőbb az alsóbbat mint eszközt előrebocsátja. A magasabb fok valósága nélkül az alacsonyabbak nem létezhetnek, de megfordítva, a magasabb fok mint entelecheia sem volna lehetséges az alacsonyabb nélkül. A számtalan sok jelenséget a cél fogalma fűzi össze egy egységbe, mivel a fokozatosság szerint haladó alárendelés az egyes célokat eszközökké teszi, noha azok sajátos becsét le nem szállítja. A pusztá okbeliség, ezen a lét fokozatossága szerint rendező harmoniát megalapítani nem képes, holott a cél-fogalom által lehetségessé tétetik a létezőknek azon fokozódó kiegészítése, hogy azok végtelen sokasága egy általános cél megvalósításához összefoly. A materialismus és a mi ezzel egy, az atomistika, ezen a világot összetartó rang szerinti rendet megérteni soha nem képes.

A kivitt célban az ezt megelőző és benne okképpen munkás gondolat a tartalom a törvény és az átható lélek. Ezen a kivitt célban megvalósult gondolat a fogalom. Ránk megismerőkre nézve, mint azt Aristoteles mondja, a későbbi fogalom az előbbiekből ered, de a dolog természeténél fogva a későbbi vagyis a magasabb fogalom az előbbieknél léte alapja, mert e nélkül nem bírna azon erővel, az alantabbi fogalmakat mint mozzanatokot magába foglalni, pedig lét, lényeg és cél a fogalom mozzanatai. Hogy mi nem azon utat követtük, melyet a tudomány tartalmának módszeres kifejtése igényel, ennek oka az, mivel a logica fogalmát criticalag akarjuk megalapítani, ennek következtében először azon pontokról kellett szólnunk, melyekre nézve a formai és a speculativ logica legalább a kiinduló pontra nézve megegyeznek, azután azt kellett vizsgálni, mire nézve egymástól teljesen eltérnek.

Teljesen eltérnek egymástól azon pontra nézve, hogy a speculativ logica a metaphysikát magába mint alkat-elemet felveszi; a formai logica azt magából kizárja, noha a metaphysikai fogalmakat minduntalan használja. Hogy a formai logica csodálkozik ezen összekapcsoláson, hogy a közönséges tudat a metaphysicát megvetéssel lenézi a nélkül, hogy ezen

eljárásáról számot tudna magának adni, minthogy azon merő önkényes állítása, hogy a metaphysica valami elavult, nem oly dictatori hatalom, melytől a tudomány megijedne, mindez nem ok a metaphysicát akár a logicából különösen, akár a tudomány köréből általában kirekeszteni. Hogy a metaphysica a logicával okvetlenül összekapcsolandó, megtartván a kettő közti különbséget is, ennek igazi és tudományos alapja a logikai fogalom lényegében gyökerezik. A logikai fogalom azon lét, mely mint általános, különös és egyes magát megkülönbözteti, s így a fogalom ha igazi, való, levő és tárgyias is, mert fogalom valóság nélkül csak az értelmiség által teremtett pusztá képzet, valamint valóság fogalom nélkül a létnek csak látszata. Tehát a metaphysikai kategóriák, lét, lényeg és cél a fogalomban mint mozzanatok mind befoglaltatnak s így a fogalom teljes megértése végett ezeket a tudományos fejtegetésben előre kell bocsátani. De épen azért, mivel azok a fogalom mozzanatai, a logikai fogalmat ki nem meritik, ez azokon túl hat s képezi eszményi alapjokat úgy, hogy nála nélkül azok valósága lehetlenné válnék. A metaphysikai határozományokat nevezzük *kategoriáknak* és fogalmaknak is. De azok nem fogalmak logikai értelemben, mert logikai értelemben csak azon határozottság fogalom, mely mint általános, különös és egyes magát megkülönbözteti. Ily tagozás a lét-, lényeg- és cél-tani kategóriákban hiányzik. Épen ezért a kategóriákkal, mint a metaphysica tartalmával szemközt a tant a fogalomról, iteletről és észletről nevezzük *logicának szoros értelemben*.

Bebizonyítottuk, hogy a kettő egymással szükségképpen összekapcsolandó. Ezen bebizonyításhoz elég lett volna annak kimutatása, hogy a fogalom a lét igazsága s a metaphysikai kategóriák pontonkinti előadásába nem lett volna szükség belebocsátkozni. Ez igaz ugyan általában véve, de hogy a bebizonyítás teljesen begyőző erővel bírjon, épen azon pontra kellett rámutatni, hogy a fogalom a lét igazsága, mit csak a metaphysikai főkategóriák logikai rendszerinti elősorolásával lehet feltüntetni s e nélkül az előadás oly általánosságokban mozogna, hogy nehezen lehetne felismerni, miszerint a metaphysikai határozományoknak mint gondolatok

nak észmei magva a fogalom. De hogy a metaphysica a logi-
cával szükségképen egyesítendő, ezt bebizonyíthatjuk egy
didacticalai és kritikai ok szempontjából is, ha t. i. arra irá-
nyozzuk gondolkodásunkat, miszerint a formai logica hely-
telenül jár el, midőn a metaphysicát magából kizárja. Lehe-
tetlen a tant a fogalomról, itéletről és észletről megérteni és
előadni a lét, a minőség, mennyiség, módosulat, a lényeg,
jelenség, lehetőség, szükségesség, esctlegesség, ok, okozat és
a lét egyéb kategoriái nélkül. Ha pedig ezt állítjuk, ezen ka-
tegoriák pusztá nevek, ha tartalmuk jelentőségét és becsét ki
nem mutatjuk. A formai logica tetteleg szól ezen kategoriák-
ról, de minden megalapítás és kritika nélkül, csak alkalmilag,
az egyikről itt, a másikról ott, holott azok oly összefüggő
rendszeret képeznek egymással, hogy bármelyiktől is eljutha-
tunk valamennyihez. Ezen hiány, eredménye a formai logica
azon hibás felfogásának, hogy a gondolkodást a léttel csak
szembeállítja s ennek nyomán azt mondja, hogy a logica mint
a gondolkodás kánona, minden tudományt megelőz, tehát a
metaphysicát is. De már kimutattuk, hogy a logikai formák
nemcsak gondolkodásunk, hanem a létnek is határozottságai.
Vagy csak értelmüinktől függ, hogy valami általános, különös
és egyes legyen, oly különbségek ezek, melyek csak tudatunk
működései s melyeknek a valósághoz semmi közük? A logikai
fogalomban az állag mint alany maga fejti ki az általános-
nak, különösnek és egyesnek különbségeit. Hogy azt mi gon-
doljuk, ez, gondolkodásunk alanyi működése. És viszont
az ontologiai határozottságokat mi gondoljuk, azok tehát
nőla a lét formái, egyszersmind alanyiak is. Szóval, hogy a
metaphysicai kategoriákat is előadtuk, ezzel felesleges mun-
kát nem végeztünk. Hogy előadásunk a metaphysicai kate-
goriákban nem egyenlő, hogy némelyeket csak röviden érin-
tettünk meg, másokról terjedelmesebben szólottunk; ennek
oka az, hogy azon előítéletekre és egyoldalú felfogásokra is
kellott tekintettel lennünk, melyek némely categoriákra néz-
ve a köztudatban megvannak. És hogy a metaphysica tar-
talmát legalább rövid vonásokban előadni nem volt fölösleges,
hanem elkerülhetetlen munka, ez különösen onnan is kitészik,
ha a lényegtant vesszük tekintetbe.

A lényegtan élén áll a lényegegység vagyis az azonos-
ság, a különbség, mely igazi mint ellentét, ebből kifejlődhe-
tik az ellenmondás, és végre a lényegtan élén áll az alap,
melyből előáll az eredmény. A formai logica az azonosság, az
ellenmondás, a harmadik kizárása és az alapelvét gondolko-
dásunk fölveinek vagy törvényeinek tekinti. De már az mind-
járt nagy hiba, hogy ezeket is csak gondolkodásunk, mint ala-
nyi működésünk elveinek tekinti, pedig ha arra jut, hogy a
tárgyat mint magával egyenlőt gondoljuk, hogy gondolkodá-
sunkban kerüljük az ellenmondást, hogy vegyük tekintetbe
az alap és az eredmény közti különbséget, úgy be nem lát-
ható hogy ezen törvényeknek semmi közük ahhoz mit szerin-
tök gondolunk. A lényeg kategoriái mint gondolkodásunk
törvényei úgy a létnek is határozottságai mint a logicának
minden egyéb fogalmai. Ha az ellenmondót, az olyat, mely
semmis és képtelen, nem gondolhatjuk, úgy az nem is létezh-
tik p. o. circulus quadratus, ezt gondolni nem lehet, tehát
nem is létezhetik. Gondolkodás és lét az emberi ismeret vi-
lágában oly ikrek, melyek csak együtt élhetnek, valamint
gondolhatatlanság és nem létezés szinte együtt járnak. Ha
a tekintély tetszik, de a komoly és az elmélyedni tudó fér-
fiaké, hivatkozhatunk Platónra, ki azt mondja, hogy az igazi
levőt lehet megismerni, azaz gondolni, ellenben az egyáltalá-
ban nemlevőt nem lehet megismerni, azaz nem lehet az gon-
dolkodásunk tárgya, feltéve hogy a tudományos gondolkodás
terén mozgunk.

A formai logica kézikönyvei a négy törvényt csak egy-
másután előszámítják s belső összefüggésekre nem gondol-
ván azokat pusztán csak egymás mellé állítják vagy köztük
csak egy gyenge kapcsolatot ismernek fel, melyet tudomá-
nyosnak, logicainak tekinteni nem lehet, midőn p. o. azt
mondják, hogy az ellenmondás elve tagadólag ugyanazt fejezi
ki mit az azonosság és hogy a harmadiknak kizárása elve a
két előbbit egyesíti. Ez egészen határozatlan beszéd, mely-
lyel a tudomány be nem éri.

A négy elv mint gondolkodásunk törvényei és egyszer-
smind mint a lét határozottságai, benső szükségesség szerint

függnek össze egymással, mert az azonosság mint egység, mint különbség, és mint alap egyáltalában összefüggő határozottságok s ezek szerves egysége, mint láttuk, a lényeg általános fogalma. Sajátságos, hogy a formai logica sokat beszél a lényegről és a lényegtelenről s mégis a lényeg fogalmának fejtegetésébe vagy épen be nem bocsátkozik, vagy hol ezen fogalom felvilágosításának szükségét érezvén a fejtegetéshez hozzá lát, ott ez oly biztosságnélküli, hogy eredménye nem lehet az okulás.

A formai logica a négy főgondolkodási elvről azt tanítja, hogy azok tudatunk közvetlen tényei s gondolkodásunk törvényszerűségét okvetlenül meghatározzák. Az helyes a formai logica részéről, hogy a gondolkodás törvényszerűségét legalább elvben állítja, tehát azt tanítja, hogy a gondolkodás nem járhat el a puszta önkény, szeszély szerint, hogy a szellem nem ellenkezik a gondolkodás törvényeivel, mint ez történhetik a tév- és a csal-észetekben vagy általában a hamis ítéletekben. Tehát a gondolkodás törvényei, mint azt már kimutattuk, függetlenek az emberi önkénytől, mert ha p. o. gondolom az alapot, gondolnom kell az eredményt is, vagy ha gondolom az egységet, bizonyosan gondolnom kell a különbséget is és megfordítva. De a formai logica arra nem gondol, hogy a lét világa ép úgy mint a gondolkodás világa logikai törvényeknek van alávetve, tehát az egyik világ törvényei a másik világ törvényeivel nem ellenkezik, sőt a logikai mozzanatra nézve a kettő egészen összeesik, mert az tagadhatatlan, hogy a lét is logikai, a mint ezt mi megczáfoltatlanul már kimutattuk.

Hogy pedig a gondolkodás törvényei tudatunk közvetlen tényei; ebben a formai logica részéről helyes csak az, hogy azon törvényeket és elveket a gondolkodásból törekszik kimagyarázni és nem tapasztalati uton, ellenben helytelen azokat mint tudatunknak csak közvetlen tényét tekinteni, mert így azokat a gondolkodás csak mint adottakat magában találja, de öncselekvősége által magából ki nem fejti s így a gondolkodás öncselekvősége elve megsemmisül. Bachmann egyike

azoknak, kik a formai logicát alaposan művelték, e tekintetben azt mondja: »Die höchsten Denkgesetze fließen unmittelbar aus dem Leben unseres Geistes. Ohne zu begreifen, warum es so ist, erkennen wir dass es so ist und so sein muss, wenn der Geist sein eigenes Denken nicht zerstören will.«*) Tehát úgy van a dolog, ezzel vége s további nyomozásnak nincs helye. De a tudomány, ha feltétlen szabadságáról tudati van, nem fog ijedten megállani az ilyen, pusztán csak a hiányos felfogás által felemelt korlátoknál, hanem nyomozó erejével törekedni fog a legfelsőbb elvek forráspontjának megismeréséig elhatni, mert ha az állana: »Ohne zu begreifen warum es so ist und sein muss« ekkor az emberi szellem egy vakon működő felfoghatatlan szükségesség hatalma alatt állana. Van és kell lenni létnek, melyről azt mondjuk: *így van s nincs különben*, de az ily létnek is megvan alapja, melynek felfogását tagadni annyi, mint az alapos tudományt kétségbe vonni.

Mi az *alapot* mint gondolkodásunk egyik törvényét illeti, a formai logica az *alapot* meg nem különbözteti az *októl* s e tekintetben azon hibába esik, mint rendszeren a közönséges tudat. Az alap egészen átmegy az eredménybe a nélkül, hogy benne valami visszamaradna, holott az ok mint ható állag megmarad s az okozatban a jelenségnek más formáját veszi fel. A formai logica továbbá, valamint a köztudat is, félszerű az alapot a feltétellel. De valamely létnek külső közvetítését meg kell különböztetni a lényegtől a mint ez saját létezésének maga az alapja, p. o. az élő alapját nem a tápszer képezi, ez csak feltétel vagy eszköz az anyagváltozáshoz. Igaz, hogy a kézikönyvekben szokás megkülönböztetni a lét- és az ismeretalapot (ratio essendi et cognoscendi), de a kettő a valódi alap egységévé összefoly, mert az ismeret tárgya a lét és semmit sem alapítana meg, ha alapjainak tartalmát nem a lét képezné.

Most már főbb vonásokban ismerjük a metaphysica és a tulajdonképi logica tartalmát. A metaphysica tartalma a lét, lényeg és cél. Ezek gondolatok, melyek a valóságot át-

*) System der Logik. Leipzig 1828. 38-ik l.

hatják. A gondolat azon esira és erő, mely a létet megelőzi, az azon lényeg, mely a jelenségeket szüli s azon czél, mely hogy létesüljön, felhasználja a jelenségeket. Ezen gondolat a *fogalom*, a valóság eszményi alapja, a czél igazsága. Tehát a fogalom eszményisége a lét, a lényeg és a czél valóságának igazi alapja. A fogalom mint általános, magából szüli a különösségeket s ezek által az egyesben megvalósul. Valamint tehát nincs valóság igazi gondolat, azaz fogalom nélkül, ugy a fogalom is levő s nem pusztán a gondolkodó ember értelmiségének szüleménye. Mert valamint csak az az igazi lét, mely a fogalom által van meghatározva; ugy a fogalom csak mint levő igazi és e nevet megérdemlő, különben legfeljebb az értelem önkénye vagy játéka által alkotott képzet.

A fogalom és a fogalom valóságának egysége az *eszme*, a logica harmadik része. Lét és fogalom az eszmében egymástól elválhatatlanok és az ideának minden meghatározása okvetlenül magában foglalja e két elemet, mint együttthattót, másképen az legfeljebb egy lélektani képzet s tudományos becsre nem számíthat. Mert oly valóság, mely nincs a fogalom által meghatározva, melyben a fogalom meg nem létesült, és ismét oly gondolat, mely nem képes a külvalóságra emelkedni, nem az eszmének határozottsága, noha elég ily tehetetlen gondolat merülhet fel és elég nagy számmal van oly valóság, melynek van ugyan tapasztalati létezése, de mely a fogalmi gondolat hiányában semmis.

Az eszme tehát a bölcészetben a legmagasabb tudományos kifejezés s a bölcészet általában az idea fogalmával foglalkozik, s ezért megkülönbözteti azon különös formákat, melyekbe az idea szükségképen átmegy. A logica csak az idea általános fogalmát adhatja, mely azonban az ideának minden egyes concret alakjaiban előfordul. Az idea alkatelemei a lét és a fogalom, vagy a fogalom és a fogalom valósága. A lét, mely lényegéből mint alappából kelt ki, a czél gondolata által a fogalom fokára emelkedik, az általános pedig különösségei által az egyesben a valóságra jut el. Az észlet, különösen a szétválasztó, azon forma, mely a fogalom megvalósítását adja elő azon szükségképeni összefüggés által, melylyel az általános a különösséggel és az egyessel bír, mert az általános és külö-

nös csak mint egyes bír létezéssel. Ha tehát az észlet kimutatja azon egységet, mely van a fogalom és ennek valósága között, és ha ezen egység új, azon kettőnél magasabb fogalom, mert a kettőnek egysége, és ha ezen concretebb, magasabb fogalom az eszme; ugy természetes, hogy az idea fogalmában a lét és a fogalom, mint azon egység alkatelemei, felfedezhetők.

Az idea mint lét *elv*, mint fogalom *módszer*, mint az elv módszerü kifejlése az elvnek teljes tartalma szerint, *rendszer*. Az eszme tehát nem oly eszmény, mely csak mint kíváncsalom létezik, azaz melynek megvalósítására csak egy végtelen haladvány szerint kell törekedni. Ha az eszmét nem lehet megvalósítani, az nem eszmény, legfeljebb egy üres szeszély, hiábavaló ábránd, az oly eszményért lelkesedni nem lehet. És az elv sem pusztán rideg szabály vagy egy, a tapasztalati valóságot megnyitó kezdet, és a módszer sem csak útmutatás valaminek megtevéséhez, vagy valamely czél megvalósításához, és végre a rendszer sem pusztán csak alanyi gondolatok összeroldozása, az nem pusztán az emberi értelem által összemesterkelt és csinált gondolatraktár, mert ha ilyen, maga itéli el magát az enyészetre. Az eszme azon állag, mely magának oka, az a létnek örök észbeli mozzanata, egysége a feltétlennek és a feltétesnek, s ezért az ideák viszonyát ezek jelenségéhez ugy kell gondolni, hogy az ideák örökkévaló értelmi erők, holott létök mint jelenségeké alá van vetve mindazon feltételeknek, melyek a létezés véges mivoltától elválhatatlanok. Az elv pedig azon első, melyből mint alappól a határozottságok és a különbségek egész sora, a tartalom egész gazdagsága származik, mely mint föltétlen lét jelenségeit megelőzi és azokat találja. Az idea mint elv az involutio állapotából az evolutio állapotába átmenve, csak saját szükségességét követi, ezért következetes s valamennyi különbségein át folytatódik, míg tartalmának minden lehetőségét ki nem meríti. A módszer pedig azon forma, mely által az eszme mint elv kifejlik. Épen azért, mivel az eszme egysége a fogalomnak és a fogalom valóságának, az eszme ezen egységet mint módszer megvalósítja. Végre midőn az eszme saját tartalmát, az ennek megfelelő alakjában valamennyi mozzanatainak egységére ki-

fejt, rendszer. Rendszert tehát nem lehet gondolni sem elv nélkül, mert különböző határozmányainak az az alkotó egysége, és nem lehet azt gondolni módszer nélkül, mely mind-egyiknek kijelölve a helyet, köztük megalapítja a logikai rendet. De az idea nem lesz még csak rendszerré, sőt inkább az maga alakul meg mint rendszer, magát körülhatárolván és tagozván. A rendszer tehát az idea fogalma, valamennyi mozzanatainak szerves egysége szerinti.

Az idea mint elv, módszer és rendszer a legujabbkori bölcsészetnek szép és nagy vívmánya, melyről azonban itt bővebben szólni nem lehet. Módszerről szól a formai logica is s második részét a módszertan képezi. A formai logica felfogása szerint a módszertan arra tanít minket, hogy a gondolkodás elemei t. i. a fogalmak, itéletek és észletek összefüggő egészsze egyesítendőek. De így világos, hogy azon hiányok, melyeket a fogalom, ítélet és észlet tanában láttunk, a logica második részére is átszármaznak. Minden egyebet elhagyva, elég legyen itt azon egy pontot kiemelni, hol a tudomány tartalmának kifejtését illetőleg az *elemző és a szerkesztő módszerről* szól. Igaz az, hogy az elemző és a szerkesztő módszer ismeretünknek két szükségképeni útja, akár tekintsük tudatunk természetét, akár a logikai fogalom lényegét. Az elemző módszer az inductio segédelmével feldolgozza az adottat, úgy, hogy ennek alapján az általános fogalmakhoz emelkedik fel, s így törekszik azon kérdésre felelni, hogy miben áll az adottnak mivolta. Az tehát gyarapítja ismeretünk tartalmát. Ellenben a szerkesztő módszer az általánosból indul ki, az ebben bennrejlő részletest a következtetések láncolata szerint kifejti s így ismeretünk tartalmát elrendezi. Tehát hogy a tudományos kérdéseket megoldjuk, a kétféle eljárásra szükségünk van. De ezen jeles szolgálattelvés mellett is mindakettőnek, mint azt már Kant belátta, vannak oly hiányai, melyek miatt nincs kezességünk, hogy a két úton felfedezett igazság megáll-e ingatlanul? Ennek felvilágosítása végett elég legyen egyet felhozni:

Az elemző módszer használván az inductiót, ennek teljesnek, minden egyes eseteket, tényeket előszámítóknak, szóval kimerítőnek kell lenni; de azt kimutatni, bebizonyítani soha

nem képes, hogy a tények teljessége, melyre az inductio támaszkodik, el van-e érve? Ekkor pedig az eredmény, t. i. az általános igazság, az általános fogalom, melyet az előszámolt egyesek alapján nyerni remélt, kérdéses. Az inductio ugy következtet, hogy mivel sok alany egy tulajdonítványra nézve megegyezik, arra nézve a többi, még ismeretlen alanyok is mind meg fognak egyezni, pedig a többi alanyok közt lehetnek kivételek. A sokaság kimerítése lehetetlen, mivel a tapasztalás már csak a jövő miatt is a tények sorát be nem fejezheti. Szóval, az elemző módszernek nincs más irányzója, mint azon tulajdonságok közössége, melyek az elemzett tárgy minden egyes példányán rendszeren előjönnek, ezen úton pedig a fogalmi általánoshoz, tehát a lényeghez lehetetlen eljutni.

Mit az elemző módszer felfedezett, azt a szerkesztő feltétlen igazságnak veszi s erre alapítja minden okoskodását. Ha tehát az elemző módszer eredménye kérdéses, ugy a szerkesztőnek már kiinduló pontja sem bir feltétlen bizonyossággal. Az inductionnak említett gyengéjére nem gondolnak azok, kik az inductiv módszert az ismeret legbiztosabb, sőt egyedül igazi útjának tekintik.

A speculativ logica ismer egy harmadik, azoknál magasabb módszert, melyben az elemző és a szerkesztő, egységgé kapcsoltnak össze. Kiindul az eszme fogalmából, mivel az idea csak önmagával kezdődhetik s minden idegen tartalom, az eszméhez nem tartozó tét innen kizáratik. A baladás a módszerre nézve abban áll, hogy az idea egysége átmegy a különbségekbe, tehát elemzőleg jár el, és szerkesztőleg, meny nyiben az idea mint egység képezi minden különbségnek, minden mozzanatnak tartalmát. Az idea az ő saját különbségeiben, melyekre kifejlik, magára vonatkozik s különféleségén mint azonosság végig folytatódik. Ezen *módszert fejlesztőnek* nevezzük, mivel az egyes határozottságok fogalmi származását adja elő s ezek mindegyike, noha magában véve egészlet, viszonyban az egyáltalános idea egységéhez, ennek csak egy mozzanata, az csak a többiek közvetítése által lesz ilyen, de ő maga is közvetíti azokat. Tehát a levést a fejlesztő módszerben nem kell ugy venni, mint időbeli egymásra következést, noha lehetséges, hogy az idea mozzanatai, mint jelen-

ség, idő szerint is következnek egymásra; hanem tekinteni kell azt eszményileg, fogalmilag úgy, hogy az eszmének alsóbb mozzanata a felsőbbre nézve a feltétel, mert a tudományos kifejlésben az egyszerű az előbbi, s midőn ez kitarul, nem lényege és beése szerint leplezi fel egyoldalú voltát, hanem azon értelemben, hogy a rákövetkező a nagyobb valóságos hogy nem az egyes mozzanat a teljes egészlet. A magasabbra nézve az egyszerűbb és az alsóbb a feltétel, de a felsőbb, a gazdagabb az egyszerűbb, az alsóbb mozzanatnak igazsága. Az tehát félreértés, vagy szántszándékos elferdítés, a fejlesztő módszert úgy fogni fel, hogy a feljebbi mozzanat vagy fok az előbbit megsemmisíti, tőkre teszi, hogy az egész eljárásnak az az eredménye, miszerint minden positívum egy lényegtelen látszatba oszlik fel, hogy tehát p. o. a család létele szemközt a község, a község létele szemközt az állam lételével valótlán. Ilyen tant a speculatív logica nem ismer. Tana egészen egyszerű és az, hogy a tudományos kifejlésben az egyszerű mozzanat, az alsóbb fok mint feltétel megelőzi a tartalmasabb mozzanatot, a felsőbb fokot, és az alsóbb is megállhat a felsőbb mellett. P. o. család, község, állam képeznek egy rangtokoikat szerinti ethikai egészletet úgy, hogy a mint egyrészt a község feltétele a család, az állam feltétele a község fogalma, úgy másrészt bizonyos, hogy az ethikai közösségi életnek magasabb valósága az állam, mint a község, ez magasabb valóság, mint a család. A módszeresen eljáró tudományban az egyik fogalom átmeny a másikba, mert különben nincs köztük összefüggés, de csak azért lehetnek át egymásba, mivel az idea egysége az, mely magát bennök megkülönbözteti. Az idea egysége nem hogy megsemmisítene a fogalmak éles különbségét, sőt inkább az idea azon alap, mely azokat mint ellentéteket lépteti fel, de nem úgy, hogy egy merev dualismust alapítana meg köztük. Mennyiben tehát az idea a maga fogalmát saját különbségeire szétfejtí, mennyiben egységét szétbontja s ekkor elemzőleg jár el, de mennyiben maga az eszme valamennyi különbségein keresztül folytatódik, s mint vég a kezdetbe visszahajlik, maga az, mely különbségeit bensőleg összekapcsolja s így eljárása szerkesztő. Így a fejlesztő módszer minden pontban

elemző és szerkesztő egyszersmind, mert a kifejlés (itt a logikai s nem a történeti kifejlésre kell gondolni), épügy szétválása az egységnek a különbségekbe, valamint ezen kifejlés a különbségek beolvadása az egységbe. Az eszme mint jelenség igen is halad a végtelenbe, de fogalmánál és egyáltalánosságánál fogva az magával mindig egyenlő, annak sorsa és története nincs, az szabad a levésnek folytonos változásaitól s ezen egyenlőségét teremti elő újra a tudomány mint örök észrendszert.

Ezen módszerben tehát az az igazi és a való, hogy a tudományos előadásnak kezdete és haladása a dolog tárgyias lefolyásának hi visszaköpe, hogy a tudományos forma a tudat számára tételezett, a tartalommal belsőképen összeforrt megalakulása az igazságnak. Igaz, hogy ezen módszert elméletének teljes kifejtésére nézve még elég kívánni valónk van ugyan, mindemellét az már alaprajzánál fogva is egyszerű, az a gondolkodó szellemnek a hosszú előmunkálatok után a legtisztább tudata saját működéséről és a gondolkodó ész viszonyáról a tárgyias valósághoz. Ez által elvileg ki van zárva az egyoldalú, önkényes, képzelgő a prioriféle összeszerkesztés, valamint a szinte egyoldalú, keveset elmélyedő empirismus, üres formaiság és az önállástalan támaszkodás a vak tekintélyre.

Miután a formai logicát azzal, mely a legújabb időben felmerült, összehasonlítottuk és az utóbbinak tartalmát rövid vonásokban előadtuk; ezen alapon határozhatjuk meg a tudomány szempontjából biztosabban és a felfogásra nézve könnyebb módon a logica fogalmát, mint azt tehetnők ezen eljárás nélkül. Természetes, hogy az előadottakban azon fogalom már bennrejlik s ezt a gondolkodó tudat számára csak körül kell határozni.

A speculatív logica első része a metaphysica, melynek tartalma a lét. A létet lényege mint alapja, melyből kikelt, határozza meg, de a saját lényegéből mint alapjából megszületett lét mirevaló, ezt a cél állapítja meg, mert különben a lét céltalan. A tulajdonképeni logica vagy a gondolattan tartalma a fogalom, mely mint általános, a különös által az egyesben létesül, úgy, hogy a feltétlenül szétválasztó észletben

a logikai fogalom az eszme fokára emelkedik. Így az eszme egysége a fogalomnak és a fogalom valóságának. A bölcsészetnek és minden tudománynak, mely e névre méltó, tárgyát az eszmék képezik, vagyis a fogalom által meghatározott lét, és megfordítva, a lét erejére emelkedő fogalom, gondolat. Ehhez semmi kétség nem férhet, mert tudomány, melynek nem ez képezi tartalmát, e névre a jogot teljesen elvesztette. A fogalom, mint egyáltalános forma, miként azt ismerni tanultuk, minden ideában egyenlő ugyan, de az ideák tartalmuk által különböztetik meg magukat egymástól s az ideát ezen, az ő tulajdon lényegét tevő sajáttsága nélkül gondolni nem lehet, mert ezen tartalom minden egyes ideában az alkotó elv. Így természetes, hogy azon idea, melyet a logica előad, sajátosságos lényege és tartalma szerint különbözteti meg magát a többi ideáktól, p. o. a szépnek, a jónak ideájától. A tartalom azon ideában, melyet a logica fejteget, a logikai, vagy ha ez tautológiának látszanék lenni, noha nem az, azt mondhatjuk, hogy a logica azon ideát fejtegeti, mely egyelőre még csak egysége a fogalomnak és a fogalom valóságának. Ezen idea pedig a logikai. E szerint most a logicát úgy határozhatjuk meg, hogy az a logikai idea tudománya. Valóság és fogalom, lét és gondolkodás azon tényezők, melyek a logikai idea megalakulását képezik. Lét, lényeg és cél, fogalom, itélet és észlet s a létnek és a fogalomnak egysége mint elv, módszer és rendszer, ezek képezik a logikai ideát s ennek mély és gazdag tartalmát. Most tehát kivüláglík, hogy nem tautológia ha azt mondjuk, hogy a logica a logikai idea tudománya, épen úgy nem, mint ha azt mondjuk, hogy a szépzészet tudománya a szép ideájáról. És mivel eszme csak az, ha a lét a fogalom által van meghatározva és megfordítva, ha a fogalom egyszersmind levő: úgy ezen két tényező, vagyis a logikai idea minden a concretabb tartalom által meghatározott ideának eszmenyi előképe, a logikai idea mint minden létnek és gondolkodásnak, mint minden valóságnak és fogalomnak általános és szükségképeni formája, az minden egyes concret ideában bennelevő. Ha a formai logica azt mondja, hogy a logica mint a gondolkodás kánona minden tudományt megelőz, tehát ezek elejébe bocsátandó; ennek igazi értelme az, hogy a logikai idea min-

den egyes, concret ideában immanens. Ha továbbá azt mondja, hogy a logica tudomány a gondolkodás törvényeiről, ez csak azon értelemben igaz, hogy azok egyszersmind a létnek is törvényei. A gondolkodás törvényei csak azért és csak úgy lehetnek a lét megismerésének organumai, mivel azok egyszersmind a létnek is azon általános és szükségképeni határozottságai, melyekben a lét mozog, melyeknek ez alá van vetve, bármi legyen is tartalmának közelebbi mivolta. És a mint láttuk: a logikai határozottságok legbelsőbb és szükségképeni összefüggést képeznek egymással. Ezen összefüggést megismerni és ennek nyomán azon belátást megszerezni, hogy azok a jelenségbeli valóságnak egyszerű, minden érzékiségtől elvont alaprajzát képezik, ez a logica feladata és fogalma. Ezen feladatot megoldani, ezen fogalmat felismerni nem oly könnyű, mint azt a naturalista gondolja, ki a logikai kategoriákat vagy legalább azok nagy részét igen is folytonosan használja, de tiszta belátás és kritika nélkül, tehát csak ösztönszerűleg, tehát a tudománynak meg nem felelő módon. Ha az tudományokkal foglalkozó ember, ki a logicára nézve a naturalismust vallja, lehetetlen, hogy annak tudományosságában teljesen megbizunk.

Azonban hogy a logica fogalma még szemléletesebb vonásokban álljon lelkünk előtt, és hogy azt a többi tudományoktól határozott vonalakban körülhatároljuk, kérdezzük magunktól, mi az, mivel a tudomány általában és végesetben minden tudomány foglalkozik? Ez a lét, a valóság, mert a gondolathatározatokat előadó tudomány akkor alapos és igaz, ha azon gondolatok a valóságot, a létezőt hiven rajzolják. Azonban nem elég annyit mondani, hogy a tudomány a létet, a valóságot adja elő, mert a lét, a valóság körében lehet és van is sok olyan, mi tűnékeny, csekély, jelentéktelen mivoltánál fogva nem méltó arra, hogy a tudomány tárgyává tétessék. Csak a becsénél, jelentőségénél és lényegességénél fogva kiemelkedő lét és valóság, szóval az igazi levő, az *ovtos or*, méltó arra, hogy a tudomány tárgya legyen és csakis ez képezheti annak tartalmát úgy, hogy a negatívumot is csak ennek alapján foghatjuk fel és jelölhetjük ki a tudomány körében annak igazi helyét.

Van-e a köztudatnak és a tudománynak egy kifejezése, mely által az igazi valót, a lényegéből mint alappól kikelt jelenséget, a fogalmi gondolat által meghatározott létet jelzi? Van ilyen minden igazi létet magában foglaló és kifejező fogalom s ez az ész, a *λογος*; vagy mennyiben nyelvünkön az ész szó mindjárt a tudatos alanyra emlékeztet, az észbeliség, az észszerűség. A görög ezen, csaknem minden philosophiái alakot feltüntető bölesészeté az érdem, hogy ezen szó, Heraclit óta a köztudatba és a tudományba átment és itt oly tiszteletreméltó jelentőséget nyert, hogy az észet gondolkodásunkban, cselekedeteinkben, intézvényeinkben kénytelenek vagyunk mint egyáltalános tekintélyt elismerni és előtte fejet hajtani. De természetes, hogy az ész szóval nem szabad visszaélnünk, nem szabad azt kritikátlanul használnunk, nem szabad azt mint ultima ratiót használnunk úgy, hogy a pusztá szóra hivatkozzunk. Az ész a mindenséget kormányzó és összhangzatát fentartó legfelsőbb hatalom és törvény. Az észnek azon országa, melyet a szükségesség kormányoz, a természet, az észnek azon országa, melynek lényege a szabadság — a szellem. De vannak észbeli mozzanatok, határozottságok, melyek kirekesztőleg sem a természet, sem a szellem világának nem kizárólagos sajátjai; melyekre nézve a kettő összecsisik, melyek mindakettőben egyenlőképen előfordulnak, melyek minden létnek és levésnek általános törvényei és minden jelenségnek általános formái. Az ilyen, minden tartalmat egyiránt átható észbeli határozományok teljessége, mint szervesen tagozott gondolatbeli rendszer, a *tiszta ész országa*, vagy némelyek szerint általában az ész országa, hogy ennek alapján a logicát, mely a logoszt, honnan a logica elnevezése, fejtegeti, szabatosan és határozottan megkülönböztessék a természet és a szellephilosophiától. Így azon tudomány, mely a tiszta ész országát mint rendszert fejtegeti, mint azt Kerkapolyi is nevezi, a *tiszta észtan* vagy közönségesen elfogadott és elterjedt kifejezés szerint: a logica. A logica tehát tan a tiszta észről, a logosról, mennyiben a tiszta ész elvont előfeltétele, eszményi alapja mindazon észnek, mely a szükségesség, mindazon észnek, mely a szabadság formájában, mely tehát a természetben és a szellemben létezik. Ezért e kettő is észtan, de nem

tiszta, elvont, hanem az egyik *physiologia*, a másik *pneumatologia*; holott a tiszta észről, a logosról szóló tan logica általában.

Mivel tehát a logikai fogalmak egyiránt képezik ugy a természetnek mint a szellemnek eszményi alapját s így egy magában befejezett rendszert alkotnak, mivel azok magokban véve az adottól független gondolatok; ezért egészen indokolt eljárás, ha azok egészletét a tiszta ész országának, sőt ha azokat viszonyban a természethez és a szellemhez gondoljuk, elvont formáknak nevezzük. Hogy azok magokban véve üresek, ennek józauul csak azon értelme lehet, hogy azokban semmi érzéki sincs, s így természetesen a sensualista, ki előtt semmi sem való és igaz, mi nem érzéki, azokat ürességeknek tekinti. A tiszta észhatározományokat vagy a logikai kategóriákat nemcsak mi gondoljuk, hanem azok vannak is. Mint tiszta fogalmak, azok igenis csak ugy és annyiban léteznek, mennyiben azokat mi gondoljuk, de azok a természet és a szellem világában tárgyas valósággal bírnak, mert egy concret valódi lét csak annyiban létezhet, mennyiben azon határozottságok benne tényleg mind előjönnek.

De hogy előadásunk még határozottabb és szabatosabb legyen, vizsgálunk kell a logica fogalmát a gondolkodás szempontjából is, a mint ennek tartalmát az ész vagy általában az észszerű valóság képezi. Tehát nem értjük a gondolkodás lélektani fokozatos kifejlését, amint az t. i. a természetiség állapotából öntudatra ébred s különböző fokozatokon átmenve, az akarat alapjává válik. Mikép fejlődik fel a gondolkodás a különböző fokokon átmenve, míg azon legmagasabb fokra emelkedik, melynél magasabb nincs, ezen egész lefolyás leírása a lélektanba, de nem a logicába való. A logica tisztán csak lényeges tartalmát tartja szemé előtt, de a gondolkodás lélektani formáinak leírásába bele nem bocsátkozik, vagy ha ezt teszi, ez egyedül csak didactical szempontból történik a bevezetésben és különösen azon okból, hogy a gondolkodást ugy tüntesse fel, mikép ez a szellem valamennyi működéseiben a kormányzó és ezeket az összhangzatos életre irányoztató genius. Mert vessük ki az emberi érzésből a gondolkodást, ugy az az állatiétól nem különbözik, zárjuk ki a gondol-

ködést az akaratból, az merő öntudat nélküli, csak az ingerek által meghatározott ösztönnyilatkozat, a szemlélet gondolkodás nélkül állati észrevétellő száll alá, mely sem az észrevett tárgyat más tárgyakkal, sem az észrevevő alánnyal szemben megállapítani nem képes, a képzelet pedig, ha benne és vele együtt a gondolkodás ereje nem működik, czéltalan alkotása és üres játéka lesz oly képeknek, melyekből minden észme hiányzik. A gondolkodás oly hatalom, mely a szellem minden egyes működéseiben jelen van, az a többieket befoglaló általánosság, az a többi szellemi működések elve, ezek pedig annak kifejlési fokai, maga a gondolkodás ezen kifejlés legfőbb foka azon értelemben, hogy azok nála nélkül mint igazi emberi működések egyáltalában lehetetlenek. Ebből világosan kitészik, hogy a gondolkodásnak ily módon értelmezett fogalma az ész fogalmával összeesik, mennyiben az ész alatt az emberben a lényegét értjük. Az ily értelemben vett gondolkodás nem pusztán egy kisebb vagy nagyobb mértékben öncselekvő formája az általa kívülről felvett tartalomnak, hanem a mint szabad forma, úgy alapjában és lényegileg az egész tartalom, az egész lét is egyszersmind. Nem azt mondjuk, hogy a gondolkodás az érzéki tárgyak képeit és képzeteit is képes egyedül magából meríteni, sőt inkább, hogy az ily képzetek birtokába jutnassunk, ezekre nézve minden habozás nélkül a külső, az érzéki dolgok behatását állítjuk. De a gondolkodás ennek ellenére is az egész tartalom, az egész lét, mi az igazságot mint ismeretkincsünket illeti. Mert ha a külső, érzéki tárgy érzekeinkre hat és ezeket felgerjeszti, ez még magában véve nem ismeret, hanem ennek csak szükségképeni feltétele. Az alap, melybe ezen feltétel átmegy, a tudat, a gondolkodás, ez változtatja át az idegek felgerjesztését mint pusztán természeti tényt belső, értelmi működésbe. Tehát az érzéki észrevétel, mint azt már Aristoteles tanította, sem pusztán befogadó, ahhoz megkívántatik a gondolkodás öncselekvősége is. De van a dolognak más oldala is. Van ugyanis a természeti, az érzéki létben egy érzékfölötti és eszményi elem, tehát épen olyan, mint mi a gondolkodás lényegénél fogva. Az érzékfölötti és az eszményi, mi az érzékinek és a természeti-
nek lényegét és igazságát képezi, az észszerűség, ez a tárgyas-

világban immanens. Az ész a kapocs a gondolkodó alany és a természet vagy általában a tárgyas világ között. Az ész a gondolkozásban a bennlevő, magával mindig egyenlő lényeg. És hogy a természeti létnek is tetteleg az ész azon lényege, mely nélkül a természet egy percig sem állhat fenn, ezt a leghevesebb materialista is kénytelen beismerni, ha a tudomány lehetőségét teljesen tagadni nem akarja; mert azt elvitatni nem lehet, hogy a természeti valóságban és jelenségekben az igazi levő a törvények, melyekben az értelmet, az észszerűség jellemét felismerjük. Ha tehát a gondolkodás a maga örök lényegéhez: az észhez, mely természeti létben is, az egész mindenségben a lényeges, felemelkedett és a tartalmat az észből meríti, úgy a természet tartalmának is lényegét magából alkotja. Most lehet belátni, hogy ezen állásponton mikép viszonylik a gondolkodás a léthez. Mind a kettőben a lényeg a kettővel közös észszerűség, tehát csak erre nézve különbözhetnek egymástól. Ezen különbség a kettőnek rangviszonya egymáshoz, az egyik gondolkodó vagy a tudatos, a másik csak a levő logos. A gondolkodó ész, egy szóval a szellem, képes a levő ész megérteni és így sajátjává tenni, holott a dolog ellenkezően nem áll. De a gondolkodó és a levő ész nemesak szemközt állanak egymással, mert így fogalmuknak meg nem felelnek. A gondolkodó ész fogalmában az fekszik, hogy a csak levő ész felismerje s mint alkatcsemet magába felvegye, a levő ész czélja pedig az, hogy a gondolkodó ész által ennek mozzanatává tétessék s Érigénának, Anglia legmélyebben gondolkodó bölcsészének, kinek gondolkodása az ujkor gondolkodásával nagyon rokon, teljesen igaza van, midőn azt mondja, hogy a dolgok legfőbb létezése az, ha azok megismertetnek.

A gondolkodás tehát a szellemnek azon általános működése, melyhez úgy a szellemnek többi működései, valamint a természeti lét is mint alsóbb kifejlési fokok viszonylanak és benne mint mozzanatok rejlenek. Az embert ekkor lehet méltán és joggal s nemesak hangzatos és szép szavakkal mikrokosmosnak mondani. Gondoljuk azon tudományt, mely a maga lényegéhez, az ész tudatához eljutott észszerű gondolkodást adja elő, ez a philosophia, mint azt már Plato ekkép hatá-

rozta meg. A logica a philosophiának egy része. Tehát ennek is az észszerű gondolkodás a tárgya, de ezt nem egész terjedelmre, hanem lényeges határozottságainak csak egyike szerint, mint saját rendszert alkotót adja elő. Kérdés: melyik határozottság szerint? A philosophia a gondolkodásban a valódiságra eljutott ész tudománya. De azt láttuk, hogy az ész közös lényege a természetnek és a gondolkodásnak, vagy a szellemnek, mert a szellem lényege a gondolkodás. Ha tehát a gondolkodás az észnek legmagasabb kifejlési foka, úgy a gondolkodásban a természet is, mint az ész rendszerének egyik mozzanata, szintén tételezve van. A logica azon észhatározottságok rendszeres tudománya, melyek kizárólag sem a természet, sem a szellemi világnak nem sajátjai, hanem azoké, melyek különbségben a természet és a szellem világát kormányzó észről, az elvi ész országát képezik, vagyis az az észnek azon gondolathatározottságait foglalja magába, melyek a szellemnek és a természetnek lényeges egységét és azonosságát fejezik ki.

Ezen felfogás által a logicának azon szokásos meghatározását, hogy az a gondolkodás tudománya, nem vetettük félre, hanem nagyobb világosságba helyeztük. Ha a logicát úgy határozzuk meg, hogy az az észszerű gondolkodás tudománya, felfogásunk szerint ezen meghatározás nem helytelen ugyan, de még igen általános van tartva, tehát határozatlan, tehát hiányos, mert a logicának sajátos, specificus tartalma különbségben a philosophia többi részeitől, még nincs határozottan kiemelve. Meglessz az elkülönítő jelzés, ha azt mondjuk, hogy az az *elvi észszerű gondolkodás tudománya*, vagyis az a maga lényegének, az észnek fokára emelkedett gondolkodás tudománya, mennyiben nem azon észről értjük, mely a természet és a szellem világában a külső jelenségekben valódiságra eljutott, hanem mely ezt mint előfeltétel megelőzi, tehát a tiszta elvi észről. A tér- és az idő elemében mint megalakult anyag létező ész a természet, azon ész, mely mint ismerő és akaró alany magát meghatározza, a szellem. A természetnek és a szellemnek szükségképeni előfeltétele és egyáltalános formája a tiszta ész vagy a logikai idea. A tiszta, a csak logikai ész természet és szellem nélkül ép úgy abstractio, mint a

természet a logikai idea és a szellem nélkül, vagy a szellem a logikai idea és a természet nélkül. Azok kölcsönösen közvetítik egymást s képeznek egy, egymással összefüggő teljes rendszert.

Az előadásból kitetszik, hogy a logikai elemnek minden valóságban mint szükségképeni mozzanatnak meg kell lenni s ezért a logicát mint ismeretünk kalauzolóját kell beismerni. Az tehát nem *ars omnium artium maxima*, mint Cicero mondja felőle, ha ars alatt csak a formai ügyességet érti a gondolkodásban, noha azt mindenkinek tudja, hogy a gondolkodásbeli gyakorlottság által a gondolkodásban nagyobb ügyességet szerzünk; az nem is szolgálja a többi tudományoknak, mint azt sokan helytelenül képzelik, sőt inkább az tudomány a valóságnak, az igazságnak egyáltalános formáiról, határozottságairól, az tan a tiszta ész országáról, a logosról. Azonban, mint épen a logica fogalmánál az imént láttuk, ha ezt mint a teljes tudományos rendszer egyik tagjául tekintjük, oda kell gondolni az egyáltalános szellemet, mint az ész örök és változhatatlan okozóját.